

Ryszard Szczygieł

Miasta polskie za ostatnich Jagiellonów : przegląd badań

Rocznik Lubelski 11, 127-153

1968

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RYSZARD SZCZYGIEL

MIASTA POLSKIE ZA OSTATNICH JAGIELLONÓW

Przegląd badań*

Dzieje miast od dawna są przedmiotem zainteresowań historyków polskich. Jednakże stan naszej wiedzy o ich przeszłości nie jest zadowalający; dotychczasowe badania nie objęły bowiem całości problematyki. Obok zagadnień znanych bardzo dobrze, inne są opracowane słabiej, a niektóre opracowania są już przestarzałe. Zwracali na to uwagę autorzy przeglądów badań dotyczących dziejów miast¹. Te braki w literaturze nie mogą być uzupełnione przez monografie miast, które ukazały się dotychczas. Najczęściej były one pisane z okazji rocznic, dlatego przedstawiają różną wartość naukową². Niejednokrotnie wysuwano postulaty opracowania naukowych monografii miejskich, jako niezbędnego elementu syntezy dziejów miast w Polsce³, jednak apele te nie zawsze były realizowane.

Jerzy Topolski i podzielił całość badań nad dziejami miast na trzy etapy⁴. Pierwszy z nich, trwający do momentu wyodrębnienia się historii gospodarczej na przełomie XIX i XX w., charakteryzuje się koncentracją zainteresowań wokół zagadnień politycznych i ustrojowych oraz ograniczeniem badań do dwu największych miast: Krakowa i Lwowa. Główną cechą etapu następnego było kształtowanie się badań nad dziejami miast pod wpływem rozwijającej się historii gospodarczej. W poważnym stopniu kontynuowano dawne tradycje w zakresie doboru problematyki,

* Artykuł oddano do druku 20 XII 1967 r.

¹ Ł. Charewiczowa *Stan badań nad dziejami miast w Polsce do 1928 r.* „Przegląd Historyczny” T. 27: 1928, z. 1, s. 139—152; St. Krakowski, *Problematyka miejska w historiografii polskiej*. Łódź 1950; J. Topolski, *Badania nad dziejami miast w Polsce*. „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” T. 6: 1961, z. 2, s. 28—31; H. Samsonowicz *Badania nad dziejami miast w Polsce*. „Kwartalnik Historyczny” R. 72: 1965, s. 111—126.

² Charakterystykę monografii miejskich i ocenę ich wartości naukowej przedstawił Topolski *Badania...*, s. 30—42. Zwrócił on uwagę na rozbieżności pomiędzy tymi monografiami a badaniami naukowymi. Proponowane przez niego postulaty, odnośnie pisania monografii miast, zostały zrealizowane w wydanych ostatnio *Dziejach Gniezna*. Red. J. Topolski. Warszawa 1965. W przeglądzie Topolskiego zamieszczone jest także zestawienie najważniejszych monografii miejskich. Z nowszych należy wymienić dwie dotyczące Lublina: *Dzieje Lublina — Próba syntezy*. Red. J. Mazurkiewicz. Lublin 1965; a zwłaszcza *Lublin 1317—1967*. Red. H. Zins. Lublin 1967.

³ Por. Charewiczowa *Stan badań...*, s. 150—151; J. Rutkowski *Niewyjaśnione i sporne zagadnienia z zakresu gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych*. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” T. 9: 1947. Ostatnio zrobił to St. Herbst omawiając stan badań nad dziejami Warszawy. „Rocznik Warszawski” T. 1: 1960, s. 8—10.

⁴ Por. J. Topolski *Badania...*, s. 23—31; tenże *Badania historyczno-gospodarcze w Polsce*. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” T. 25: 1964, s. 9—47.

znacznie rozszerzono jednak terytorialny zasięg badań. Odzwierciedleniem stanu badań na tym etapie jest synteza dziejów miast Jana Ptaśnika⁵ oraz kontynuująca ją w pewnym sensie próby Pazyry i Friedberga⁶. Okres trzeci zapoczątkowany został po drugiej wojnie światowej. Cechuje go upowszechnienie się metody materializmu historycznego, co w praktyce oznaczało rozszerzenie problematyki oraz wzrost interpretacji badanych faktów i procesów zachodzących w przeszłości. Dokonany postęp uwidoczniał zarazem wiele istotnych luk w opracowaniach tej problematyki oraz potrzebę dalszych poszukiwań naukowych. Obchody tysiąclecia państwa polskiego poważnie zaktywizowały społeczeństwo. Przejawem włączenia się do tych obchodów było przygotowanie monografii miast i powiatów⁷. Prace te, poza nielicznymi wyjątkami, są zbiorem luźnych studiów, nie zawsze pisanych przez zawodowych historyków, nie mogą więc spełniać wymogów stawianych monografiom naukowym.

Powyższe uwagi ogólne odnoszą się także do badań nad dziejami miast polskich w pierwszej połowie XVI w. Przedmiotem niniejszego przeglądu będzie omówienie stanu badań nad problematyką miejską w tym czasie, tj. od przełomu XV i XVI w. do lat sześćdziesiątych XVI w. Jako cezurę zamykającą ten okres można przyjąć zawarcie unii lubelskiej w 1569 r.

W końcu XV w. miały miejsce wydarzenia, które wpłynęły na zmianę sytuacji ekonomicznej w całej Europie. Wpływ ich najsilniej uwidocznili się w handlu. Pod wpływem odkryć geograficznych następuje przemieszczenie się szlaków handlowych. Dla Polski oznaczało to upadek znaczenia osi handlu tranzytowego łączącej Europę zachodnią z terenami nad Morzem Czarnym. Jednocześnie rozwija się dość intensywnie wymiana na szlaku: Wilno—Warszawa—Poznań, łączącym tereny państwa moskiewskiego z zachodnią Europą. Zmiany te wysunęły na czoło inne niż dotychczas ośrodki handlowe oraz wpłynęły na zmianę charakteru handlu polskiego.

Jednakże rozwój, jaki ogarnął Europę w XVI w., nie przebiegał jednakowo we wszystkich jej częściach. W zachodniej — zmiany w przemyśle zachodziły szybciej niż w rolnictwie⁸, które nie było w stanie zaspokoić zapotrzebowania na zboże i inne płody rolne⁹. Dlatego zaczęto

⁵ J. Ptaśnik *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*. Lwów 1934.

⁶ St. Pazyra *Studia z dziejów miast mazowieckich XII—XX wieku*. Lwów 1939 (opracowane na nowo przez autora w 1959 r.); M. Friedberg *Kultura polska a niemiecka*. T. I—II. Poznań 1946.

⁷ Były to najczęściej materiały sesji naukowych organizowanych w tych miejscowościach. Z terenów województwa lubelskiego zostały wydane: *Z przeszłości Ziemi Łukowskiej*. Red. R. Orłowski i R. Szaflik. Lublin 1959; *Ziemia Chełmska*. Red. J. Willaume. Lublin 1961; *Z dziejów powiatu kraśnickiego*. Red. K. Myśliński i J. R. Szaflik. Lublin 1964; Materiały sesji odbytych w Krasnymstawie i Zamościu znajdują się w druku. Por. także R. Orłowski i J. R. Szaflik *Z dziejów Łukowa*. Lublin 1962.

⁸ M. Małowist *Z zagadnień popytu na produkty krajów nadbałtyckich w Europie zachodniej w XVI wieku*. „Przegląd Historyczny” T. 50:1959, s. 720—752; tenże *Z problematyki rozwoju sił wytwórczych w okresie odrodzenia*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. 2:1954, s. 3—23; St. Arnold *Podłoże gospodarczo-społeczne Odrodzenia Polskiego*. W: *Odrodzenie w Polsce*. Warszawa 1955. T. I, s. 117—161. W pracach tych szersza analiza tego procesu.

⁹ Tamże.

je sprowadzać ze strefy bałtyckiej, w tym także z Polski. Tutaj z kolei wzrost zapotrzebowania na zboże przyczynił się do nasilenia jego uprawy. Doprowadziło to w efekcie do rozwoju i upowszechnienia folwarku¹⁰. W dziedzinie handlu spowodowało to wzrost znaczenia Wisły jako drogi handlowej.

Intensyfikacja gospodarki wiejskiej silnie oddziaływała na miasta. Nastąpił dalszy rozwój rzemiosła; coraz doskonalsze były jego wytwory. W poważnej mierze wpłynęła na to specjalizacja produkcji oraz zastosowanie najnowszych osiągnięć technicznych. Rozwijało się także górnictwo przy udziale kapitału kupieckiego.

Wzrost produkcji przyczynił się do nasilenia wymiany wewnętrznej, ta, wraz z procesem urbanizacji kraju i przemianami gospodarczymi na wsi, stanowiła podstawy do kształtowania się rynku wewnętrznego.

Przemiany natury gospodarczej przyczyniły się także do upowszechnienia nowych prądów kulturalnych. W pierwszej połowie XVI w. rozwija się w miastach polskich odrodzenie. Bez aktywnego udziału mieszczaństwa renesans polski nie wypracowałby tak trwałych wartości. Co prawda upowszechnienie idei renesansowych wśród mieszczaństwa przyjmowane jest na drugą połowę XVI w., nie mniej jednak początki ich, zwłaszcza w miastach większych, przypadają na pierwszą połowę tego stulecia.

Zamknięcie omawianego okresu wyznaczone aktem unii lubelskiej nie kończy go, lecz wprowadza nową sytuację jaka wytworzyła się po włączeniu do Korony ziem południowo-wschodnich¹¹. Omówiony okres stanowi część epoki odrodzenia. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż dla okresu odrodzenia posiadamy próby syntetycznego ujęcia zarówno dziejów rzemiosła, jak i ogólnych dziejów miast¹². Syntezy te, pisane jednak dla specjalnych celów, z trudem mogą zastąpić odczuwany brak syntetycznego ujęcia dziejów miast.

Historiografia polska nie wypracowała jeszcze jednolitego poglądu na sytuację miast w okresie odrodzenia. Do niedawna mówiło się o rozkwicie miast w XIV i XV w. a o ich upadku w wieku XVI¹³. Przyczyną tego zjawiska miały być: rozwój gospodarki folwarcznej oraz błędna, szkodliwa dla miast, polityka szlachty. Badania podejmowane zwłaszcza po drugiej wojnie światowej pozwoliły przesunąć datowanie tego procesu na drugą połowę XVI względnie pierwszą XVII w. Przytaczane argumenty jednak nie zawsze mogą zadowolić.

¹⁰ Tamże. Por. także A. Wyczański *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500—1560*. Warszawa 1960.

¹¹ Por. K. Myśliński *Lublin w życiu gospodarczym i politycznym Polski przedrozbiorowej*. W: *Lublin 1317—1967*, s. 10 i 34.

¹² Syntezy te przygotowano na sesję naukową poświęconą odrodzeniu w Polsce, która odbyła się w 1953 r. Zostały one także zamieszczone w jej materiałach. Patrz: M. Małowist *Rzemiosło polskie w okresie odrodzenia*. W: *Odrodzenie w Polsce*. T. I, s. 261—299; St. Herbst *Miasta i mieszczaństwo polskiego renesansu*. W: *Odrodzenie w Polsce*. T. I, s. 336—362.

¹³ Pogląd ten, utarty głównie przez historyków ustroju, został przyjęty przez Ptaśnika w syntezie dziejów miast. Geneza jego tkwi w teorii nazwanej przez K. Tymienieckiego — kolonialną, która twierdziła, iż miasta polskie upadły na skutek polonizacji elementu niemieckiego.

GOSPODARKA

Jedną z dwu głównych dziedzin życia miejskiego było rzemiosło. Jego wielki rozwój w pierwszej połowie XVI w. stwierdzano od dawna. Dopiero jednak badania ostatniego ćwierćwiecza objęły całokształt problematyki rzemieślniczej. Badania poprzednie spotkały się z następującą charakterystyką: „[...] Historycy dawni nie zdawali sobie sprawy z decydującego znaczenia rzemiosła w życiu miast [...], gdzie przecież zawsze znaczna większość ludności opierała swój byt o tę właśnie dziedzinę życia gospodarczego. Nie rozumiano należycie ani ścisłych powiązań zachodzących między stanem rozwoju rzemiosła i całokształtem ekonomiki, ani wynikających stąd konsekwencji badawczych [...]”¹⁴

Problematyka badania rzemiosła w epoce feudalizmu została sformułowana przez Mariana Małowistę¹⁵ w początku lat pięćdziesiątych. Postulował on uwzględnienie w badaniach rzemiosła szerokiego tła stosunków społeczno-gospodarczych, ukazania złożoności form i procesów. Domagał się przede wszystkim zwrócenia uwagi na wysokość produkcji, jej organizację i technikę oraz przeznaczenie.

Rozwijające się następnie badania, które w głównej mierze prowadził zespół kierowany przez Małowistę, uwzględniały te postulaty¹⁶. Prace te traktują o okresie dłuższym, na którego przykładzie łatwiej obserwować zmiany procesów gospodarczych. Wykazują one wielki wzrost produkcji rzemieślniczej w pierwszej połowie XVI w. w porównaniu z okresem poprzednim.

Niedocenywanie zagadnienia produkcji było poważnym brakiem historiografii dawniejszej¹⁷. Taki stan rzeczy wynikał z zainteresowania badaczy. Prowadzący badania, w przeważającej większości przedstawiciele szkoły historyczno-prawnej, interesowali się aspektami organizacji prawnej rzemiosła oraz instytucją cechu. Dlatego na pierwszy plan wysuwano ustrój i normy prawne warunkujące działalność cechów. Uwzględniano także funkcje cechu w życiu obyczajowym, towarzyskim i religijnym. Badania te rozwinęły się głównie w dwu pierwszych etapach badawczych. Wtedy to opracowano cechy głównych ośrodków miejskich: Krakowa¹⁸,

¹⁴ M. Małowist *Rzemiosło...*, s. 261.

¹⁵ M. Małowist *W sprawie badań nad historią rzemiosła miejskiego w średniowiecznej Polsce*. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” T. 13:1951, s. 1—22.

¹⁶ B. Zientara *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego w XIV—XVII wieku*. Warszawa 1954; A. Mączak *Sukiennictwo wielkopolskie od XIV do XVII wieku*. Warszawa 1955; M. Bogucka *Gdańskie rzemiosło tekstylne od XIV do połowy XVII wieku*. Wrocław 1956; też *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XVI—XVII wieku*. Warszawa 1962 oraz badania w innych ośrodkach (Łódź, Poznań).

¹⁷ Pojawiły się nieliczne prace dotyczące zagadnienia produkcji. Por.: St. Herbst *Toruńskie cechy rzemieślnicze*. Toruń 1933; K. Arłamski *Dzieje przemysłowych cechów rzemieślniczych*. Przemysł 1931. Od schematycznego ujęcia zdołał się także wyzwolić I. T. Baranowski w swojej próbie przedstawienia dziejów przemysłu w XVI — *Przemysł polski w XVI wieku*. Warszawa 1919.

¹⁸ L. Lepsi *Cech złotniczy w Krakowie*. „Rocznik Krakowski” T. 1:1898; F. Bardel *Cech piekarzy krakowskich*. Kraków 1901; Z. Bochniak *Krakowski cech mieczników*. Kraków 1937. Problemy pierwszej połowy XVI w. częściowo omawia W. Stesłowicz *Cechy krakowskie w okresie powstania i wzrostu*. „Kwartalnik Historyczny” R. 6:1892, ale wychodząc z założenia, iż wiek XVI jest okresem schyłkowym. Por.: K. Bąkowski *Dawne cechy krakowskie*. Kraków 1903.

Lwowa¹⁹, Poznania²⁰, Warszawy²¹ i Lublina²². Są to prace omawiające okres dłuższy, stojące w większości na stanowisku schyłkowego znaczenia XVI w. w dziejach polskiego rzemiosła. Pod względem ujęcia podobne są do nich nieliczne monografie cechów w mniejszych ośrodkach miejskich²³.

W niektórych badaniach nowszych można zaobserwować tendencje pomniejszania roli cechów, co zwłaszcza dla pierwszej połowy XVI w. nie jest zbyt słuszne, gdyż stanowiły one podstawę organizacyjną produkcji rzemiosła miejskiego²⁴. Pierwsza połowa, a zwłaszcza lata trzydzieste, to okres masowego spisywania statutów cechowych²⁵, co świadczy o zmianach zachodzących w rzemiośle, związanych częściowo ze specjalizacją produkcji.

Jedną z podstawowych funkcji cechu było szkolenie zawodowe. Problem ten, związany ze strukturą wewnętrzną cechów, należy do najslabiej opracowanych. Niewiele wiemy na temat kształcenia zawodowego w omawianym okresie. Jedyną pracą, która ujmuje całokształt zagadnień związanych z tym zagadnieniem, jest studium J. P a z d r y traktujące o rzemiośle krakowskim²⁶. Autor sygnalizuje pewne zmiany, jakie zaszły w pierwszej połowie XVI w. zarówno w zakresie wzrostu trudności awansu, jak i pewnej poprawy w położeniu czeladników, o których interesy na terenie cechu dbała organizacja — kolegium czeladnicze. Jednak podstawowe partie pracy opiera na materiale wcześniejszym.

Prace późniejsze powtarzały w zasadzie wyniki badań P a z d r y. Podobnie jak on główny nacisk kładły na sprawy administracyjne i wychowawcze. Obecnie na czoło zagadnień związanych ze szkoleniem zawodowym wysuwa się problem różnicy w nauczaniu poszczególnych rzemiosł, ze względu na dość zaawansowaną specjalizację produkcji. Trójstopniowy system kształcenia: uczeń — czeladnik — mistrz, był wspólny dla wszystkich rzemiosł. Różnice tkwiły w specyfice danej gałęzi rzemiosła oraz odmiennych warunkach terenowych, czego dawniej nie brano pod uwagę. Zagadnienia te zostały uwzględnione w opublikowanej ostatnio pracy, dotyczącej rzemiosła garncarskiego²⁷.

¹⁹ T. Mańkowski *Lwowski cech malarzy w XVI i XVII wieku*. Lwów 1936; Ł. Charewiczowa *Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej*. Lwów 1929.

²⁰ Z. Zalewski *Cech szewski w Poznaniu*. Poznań 1932; *Dzieje cechów mistrzostw piekarskich*. Poznań 1929; S. Gniatyńska-Głowacka *Cech cyrulików poznańskich. 1517—1780*. „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” T. 5:1959, z. 1.

²¹ W. Wojciechowska *Cech krawiecki Starej Warszawy*. Warszawa 1931; T. Wojnowski *Cech piekarzy Starej Warszawy*. Warszawa 1930.

²² Wł. Zieliński *Cechy w Lublinie*. „Biblioteka Warszawska” 1886, t. 3; tenże *Cech stolarski w Lublinie*. „Kalendarz Lubelski” na 1888 r.; oraz prace J. Kamińskiego omawiające cechy: bednarzy, stolarzy, stelmachów, kołodziejów, krawców, mieczników, piekarzy.

²³ Por. A. Minkiewicz *Cechy białostockie*. Białystok 1936.

²⁴ Por.: M. Bogucka *Gdańskie rzemiosło...* oraz recenzję tej pracy pióra J. Deresiewicza, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” T. 20:1958.

²⁵ Zjawisko to podkreślają prawie wszyscy autorzy monografii cechów. Por. np. W. Stesłowicz *Cechy krakowskie...*, s. 298 i nast. Mówi on także o nowych rodzajach statutów cechowych — statutach związków towarzyszy.

²⁶ J. Pazdro *Uczniowie i towarzysze cechów krakowskich od drugiej połowy XIV do połowy XVII wieku*. Kraków 1900.

²⁷ M. Kwapieniowa *Przygotowania garncarzy do zawodu w świetle pol-*

Wzrost produkcji w omawianym okresie związany był w niemałym stopniu z zagadnieniem postępu technicznego i rozwoju sił wytwórczych. Problem ten słabo uwzględniany w badaniach starszych, został opracowany w ostatnim ćwierćwieczu²⁸. Zmiany w technice produkcyjnej można najlepiej dostrzec podejmując badania dłuższych okresów czasu²⁹. Wszystkie prace — z wyjątkiem traktujących o rzemiośle gdańskim, gdzie była inna sytuacja — uważają pierwszą połowę XVI w. za szczytowy okres rozwoju techniki wytwórczej w miastach polskich. Okres ten jest nawet przeciwstawiany drugiej połowie wieku, kiedy to zarysowuje się stagnacja, która prowadzi do zahamowania rozwoju na przełomie XVI i XVII w.³⁰

Drugą główną dziedziną życia miejskiego był handel. Podstawowe formy organizacyjne (przymus drożny, prawo składu, prawo jarmarczne, przywileje handlowe) wykształciły się w okresie poprzednim. Niektóre z nich, wobec potrzeb praktyki gospodarczej, uległy w omawianym okresie daleko idącym modyfikacjom, jak np. prawo składu.

Ze względu na podstawowe znaczenie prawa składu, przy badaniach nad handlem, zajmowano się nim od dawna³¹. Rozpatrywano przede wszystkim jego wpływ na wymianę pomiędzy ośrodkami krajowymi oraz na kontakty miast polskich z zagranicą. W pierwszej połowie XVI w. częste są spory o respektowanie prawa składu. Były one kontynuacją starych walk, toczonych w wiekach poprzednich³². Jednakże w początkach XVI w., wobec przeobrażeń jakim uległ handel, niekóre z nich nabierają innego charakteru. Przemiany te związane były w głównej mierze z przejściem części wymiany przez szlachtę, która teraz stara się zlikwidować niewygodne dla siebie uprawnienia miast. Taki charakter miała walka o skład toruński w dwudziestych latach XVI w.³³

skich statutów cechowych. W: *Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu*. T. VI. Warszawa 1966, s. 76—119.

²⁸ Por. M. Frančić *Technika młynów wodnych w Polsce w XVI i XVII wieku*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. 2:1954, z. 1. Stwierdził on szerokie zastosowanie koła wodnego w górnictwie i hutnictwie; B. Zientara *Ze studiów nad historią techniki polskiego hutnictwa żelaznego do poł. XVII wieku*. „Przegląd Historyczny” T. 43:1952, z. 2. J. Pazdur *Postęp techniczny w okresie odrodzenia*. W: *Odrodzenie w Polsce*. T. II. Warszawa 1956. Wszyscy autorzy wykazują wielki wzrost techniki oraz jej upowszechnienia w produkcji.

²⁹ Por. przypis 16.

³⁰ J. Pazdur *Postęp techniczny...*, autor wyraźnie wyodrębnia drugą połowę XVI w. Zagadnienie to poruszano w dyskusji nad referatem Pazdura. *Odrodzenie w Polsce*. T. II, głosy Samsonowicza i Frančića.

³¹ Zagadnienie to badał St. Lewicki (*Prawo składu w Polsce*. Lwów 1910; *Historia handlu w Polsce na tle przywilejów handlowych*. Warszawa 1920), a następnie St. Górzyski (*Prawo składu w Polsce*. Warszawa 1926; *Polityka składowa Polski do r. 1565*. Warszawa 1934; *Obowiązki kupców w świetle opisanie o składach i starych drogach króla Zygmunta Augusta z roku 1565*. Warszawa 1939; *Prawo składu na sejmie piotrkowskim 1565 r.* „Przegląd Historyczny” T. 53:1961, s. 4), który zarzucał poprzednikom, a głównie Lewickiemu, że rozwój składu traktowali chronologicznie a nie ewolucyjnie. Prace te charakteryzują politykę składową państwa oraz starają się uchwycić elementy ewolucji prawa składu w XVI w.

³² W ten sposób rozpatrywano spory o respektowanie prawa składu pomiędzy Krakowem a Lwowem: Wł. Łoziński *Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*. Lwów 1902. Zwłaszcza rozdział II.

³³ L. Koczy *Wewnętrzne dzieje Torunia do roku 1795*. W: *Dzieje Torunia*. Red. K. Tymieniecki. Toruń 1933; R. Rybarski *Handel i polityka handlowa Polski w XVI wieku*. T. I, II. Warszawa 1958.

Przeważająca większość prac o handlu polskim w pierwszej połowie XVI w. dotyczy handlu tranzytowego. Taki stan rzeczy wynikał z zainteresowań badaczy, jak i stanu zachowanych źródeł. Najpoważniejsze miejsce zajmuje bogata materiałowo praca R. Rybarskiego³⁴. Mniejsze znaczenie ma, materiałowo również bogata, synteza handlu żydowskiego³⁵.

Przeobrażenia jakie zaszły w handlu polskim — zmiana jego kierunków i przedmiotów — zostały omówione powyżej. Tutaj należy podkreślić, że przełom XV i XVI w. wpłynął poważnie na zmianę charakteru handlu dalekosiężnego³⁶. Kraków stracił rolę emporium tranzytowego znad Morza Czarnego do zachodniej Europy, a jak wykazały badania nowsze, jego handel zewnętrzny nabierał coraz bardziej cech handlu eksportowo-importowego, wzrosły kontakty zwłaszcza z Węgrami i państwem czeskim³⁷.

Badania wykazały także wielkie nasilenie wymiany na szlaku łączącym tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego i państwa moskiewskiego z zachodem³⁸. Wzrost znaczenia tego szlaku przyczynił się do rozwoju

³⁴ R. Rybarski *Handel i polityka...* Jest to praca bardzo cenna; dzisiaj nieodzowna przy badaniach nad handlem w XVI w., a to dlatego, iż większość źródeł z których korzystał Rybarski uległa zniszczeniu w czasie wojny. Jednakże tradycyjne ujęcie spowodowało nierównomierną analizę poszczególnych kierunków handlu.

³⁵ I. Schiper *Dzieje handlu żydowskiego w Polsce*. Warszawa 1938.

³⁶ Interesowano się poszczególnymi kierunkami handlu. I tak zachodni, obok pracy Rybarskiego, zwłaszcza kontakty ze Śląskiem, omawiali: L. Koczy *Związki handlowe Wrocławia z Polską do końca XVI wieku*. Katowice 1936; *Dzieje Wrocławia*. Red. J. Gierowski. Wrocław 1958. Opracowania te podkreślają zmiany jakie zaszły w charakterze tego handlu, nabierającego coraz bardziej cech wymiany eksportowo-importowej. Handel Polski ze światem muzułmańskim znany jest dokładnie do momentu zagarnięcia przez Turcję wybrzeży Morza Czarnego. W literaturze utarł się pogląd, że wymiana ta osłabia w drugiej połowie XV w. Poza przyczynkowymi stwierdzeniami Łozińskiego (*Patrycjat i mieszczaństwo...*) oraz historyków żydowskich: M. Bałabana (*Historia Żydów lwowskich w XVI i XVII wieku*. Lwów 1906) i I. Schipera (*Dzieje handlu...*) nie interesowano się losami tych kontaktów w XVI w. Ostatnio A. Dziubiński (*Drogi handlowe polsko-tureckie w XVI wieku*. „Przegląd Historyczny” T. 52:1960, z. 2) stwierdził, że handel ten po okresie zahamowania rozwijał się bardzo intensywnie w pierwszej połowie XVI w.

³⁷ W tym kierunku skłaniają się badania J. Małeckiego (*Handel zewnętrzny Krakowa w XVI wieku*. Zeszyty Naukowe WSE w Krakowie. Nr 11:1960). Podobnie stwierdziła to wcześniej o handlu z Węgrami K. Pieradzka (*Handel Krakowa z Węgrami w XVI wieku*. Kraków 1935).

³⁸ Nasilenie wymiany na tym szlaku, zwłaszcza do czasów walki o Inflanty, podkreślają wszyscy piszący o tym handlu. Pracą o wszechstronnym ujęciu jest monografia handlu Mohylewa w XVI w. pióra H. Łowmiańskiego W: *Studia ku czci St. Kutrzeby*. T. II. Kraków 1938. Autor widzi we wroście tej wymiany główną przyczynę rozwoju Mohylewa. Do podobnych stwierdzeń skłania się S. Wysiołuch (*Uwagi o przyczynach rozwoju Mohylewa w XVI i XVII wieku*. Wiadomości Studium Historycznego Prawa Litewskiego Uniwersytetu Stefana Batorego. T. I. Wilno 1938), który opracował także znaczenie dróg Białorusi dla tej wymiany (*Dawne drogi Polesia. Ze studiów nad historią gospodarczą Polesia w XVI i XVII wieku*. „Ateneum Wileńskie” R. 12:1937). Handel na tym szlaku badała także A. Wawrzyńczykowa, omawiając zarazem rolę Warszawy (*Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku*. Warszawa 1956; *Rola Warszawy w handlu z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku*. „Kwartalnik Historyczny” R. 63:1956, z. 2).

takich ośrodków jak Poznań³⁹, Gniezno⁴⁰, a przede wszystkim Warszawa. Wykazano także wielki wpływ Wisły — centralnej arterii komunikacyjnej Polski — na awans gospodarczy Warszawy w omawianym okresie⁴¹. Dzięki położeniu na przecięciu dwu głównych szlaków komunikacyjnych mogła ona rozwinąć się w szybkim tempie, aby w dość krótkim czasie stać się jednym z największych miast polskich.

Drugim miastem, które zyskało wiele dzięki drodze wiślanej był Gdańsk. W badaniach starano się zgłębić przede wszystkim zagadnienie jego szybkiego rozwoju właśnie wtedy, gdy większość miast polskich przeżywała okres zahamowania rozwoju⁴². Oczywiście problem ten odnosi się w zasadzie do okresu późniejszego (druga połowa XVI a nawet dopiero pierwsza XVII w.). Jeżeli chodzi o okres omawiany nie można tego jeszcze stwierdzić. Wzrost wymiany na linii Wisły przyczynił się, jak wykazano ostatnio⁴³, do rozwoju miast położonych nad tą arterią komunikacyjną.

Zainteresowanie handlem dalekosiężnym sprawiło, iż bogata literatura tego zagadnienia w przeważającej większości uwzględnia miasta największe. Mniej interesowano się wymianą wewnętrzną, która również nasiliła się w XVI w. Studia nad nią zostały podjęte w ramach badań nad rynkiem wewnętrznym⁴⁴. Jeżeli starsza historiografia interesowała się przede wszystkim wymianą lokalną⁴⁵, to obecnie rysuje się tendecja

³⁹ L. Koczy stwierdza, iż na handlu z Litwą opierał się dobrobyt Poznania w XVI w. a przełom XV i XVI w. przyniósł rozwój handlu poznańskiego (*Handel Poznania do połowy XVI wieku*. Poznań 1930). Do podobnych stwierdzeń skłania się M. Grycz (*Handel Poznania w latach 1550—1650*. Poznań 1964).

⁴⁰ Rolę Gniezna w handlu europejskim omówił J. Topolski (*Rola Gniezna w handlu europejskim od XV do XVII wieku*. „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” T. 7:1962, z. 2). Stwierdza on wielkie nasilenie handlu Gniezna w pierwszej połowie XVI w. Por. także *Dzieje Gniezna*. Wzrastającą rolę handlu dostrzegł także L. Koczy *Handel Poznania...*

⁴¹ Stwierdza to w swoich pracach Wawrzyńczykowa (zwłaszcza *Rola Warszawy...*). O wpływie obydwu szlaków pisze T. Chudoba (*Z zagadnień handlu wiślanego Warszawy w XVI wieku*. „Przegląd Historyczny” T. 50:1959, z. 2; *Warszawa jako ośrodek wielkiego handlu w XVI wieku*. „Rocznik Warszawski” T. 7:1966). Antonina Keckowa omówiła rolę kupca warszawskiego Walbacha w kontaktach z miastami niemieckimi (*Melchior Walbach. Z dziejów kupiectwa warszawskiego w XVI wieku*. Warszawa 1955). Z kolei Chudoba w recenzji tej pracy („Przegląd Historyczny” T. 47:1956, z. 3) uzupełnił wyniki jej badań danymi odnośnie innych kupców warszawskich.

⁴² W ten sposób postawiła problem M. Bogucka w swoich pracach o rzemiośle gdańskim (patrz przypis 16). Ostatnio St. Horszowski stwierdził ujemny wpływ Gdańska na sytuację miast wewnątrz kraju, a to ze względu na to, że handel rozwijany przez Gdańsk przyczynił się do wzrostu jedynie szlachty, dyskryminował zaś mieszczaństwo (*Handel Gdańska w XV—XVIII wieku*. Zeszyty Naukowe WSE w Krakowie. Nr 11:1960). Kontakty poszczególnych miast z Gdańskiem zostały omówione w pracach o handlu. Szlak wymiany z Węgrami, głównie nastawiony na eksport miedzi omówiła K. Pieradzka *Trzy wieki stosunków handlowych Gdańska z Węgrami*. „Rocznik Gdański” T. 9—10:1935—1936.

⁴³ Wykazały to badania nad handlem Warszawy (patrz przypis 41), jak i Solca n. Wisłą. Por. A. Wyrobisz *Handel Solca nad Wisłą w XVI wieku*. „Przegląd Historyczny” T. 57:1966, z. 1.

⁴⁴ Przełomem w badaniach nad tym zagadnieniem była pierwsza konferencja historyków polskich na przełomie 1951/1952 r. Por. *Materiały pierwszej konferencji metodologicznej historyków polskich*. T. I—II. Warszawa 1952. Zwłaszcza tamże A. Kersten *Zagadnienia rynku wewnętrznego w Polsce epoki feudalizmu*.

⁴⁵ L. Koczy dostrzega, że w Poznaniu skupiał się handel zarówno najbliższego terenu, jak i dalekiej prowincji (*Handel Poznania...*, s. 277 i nast.; Ryb a r-

pojmowania wymiany jako zjawiska złożonego — zwanego rynkiem regionalnym. W świetle dotychczasowych doświadczeń nie można raczej mówić o jednolitym rynku wewnętrznym, chociażby z tej przyczyny, iż zaawansowanie rozwojowe poszczególnych regionów geograficznych państwa polskiego w pierwszej połowie XVI w. było różne.

Podjęte w kilku ośrodkach badania wykazały istnienie rynków regionalnych. Jako pierwszy został opracowany rynek regionalny Krakowa, będący zarazem rynkiem Małopolski⁴⁶. Prowadzone badania wykazały istnienie regionalnego rynku Poznania, ale objęto nimi dopiero drugą połowę XVI w.⁴⁷. Stwierdzono, iż rynek ten obejmował swoim zasięgiem prawie całą Wielkopolskę. Trzecim miastem, nad którego rynkiem regionalnym prowadzone są od kilku lat badania, jest Warszawa⁴⁸. Wyniki ich skłaniają się w kierunku stwierdzenia, iż rozciągał on się na terenach południowego Mazowsza, oddziałując aż na Podlasie.

Rozwój wymiany wewnętrznej nie może być zbadany bez znajomości rynków lokalnych małych miast. Badania prowadzone dla drugiej połowy XVI w., wykazały wielką rolę tych ośrodków w wymianie. Potrzebę badania funkcji małych miast, zarówno w produkcji jak i handlu, podnoszono od dawna. Problematyka badawcza została sformułowana przez Andrzeja Wyrobisza⁴⁹, który badał także handel Solca n. Wisłą⁵⁰. Przebadanie małych miast województwa pomorskiego wykazało wielką ich rolę w wymianie⁵¹. Rynek lokalny był tam bardzo intensywny.

Literatura starsza niejednokrotnie poruszała zagadnienia istotne dla całokształtu badań nad rynkiem. Należą do nich przede wszystkim, rozwijające się w okresie międzywojennym, badania nad historią cen⁵². Objęto nimi główne centra handlowe ówczesnej Polski⁵³. Dotkliwą lukę

skłania zaś (*Handel i polityka...* T. I, s. 197—201) podzielił tereny państwa polskiego na cztery strefy: zbożową (dorzecze Wisły), górniczą (Małopolska zachodnia), leśną (Litwa) oraz hodowli bydła rogatego (Ruś, Podole, Małopolska wschodnia), lecz nie wnikał w ich specyfikę.

⁴⁶ J. Małecki *Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku*. Warszawa 1963. Tutaj także sformułowana została problematyka dalszych badań.

⁴⁷ Badania te prowadził M. Grycz (*Handel Poznania...*). Według jego obserwacji rynek ten kształtował się w sposób odmienny niż krakowski. Gdy tam dominował podział pracy, tutaj najsilniejszy wpływ wywierał handel z terenów państwa moskiewskiego do zachodniej Europy.

⁴⁸ Badania te prowadzi T. Chudoba (*Z zagadnień handlu...*, zwłaszcza pkt. 3; *Rynek zbożowy Warszawy w XVI wieku*. „Rocznik Warszawski” T. 6:1966). Skłaniają one ku stwierdzeniu, że podstawowym towarem tego handlu było zboże wysyłane następnie do Gdańska.

⁴⁹ A. Wyrobisz *Solec nad Wisłą. Historia małopolskiego miasteczka*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. 12:1964, z. 1.

⁵⁰ A. Wyrobisz (*Handel Solca...*) wykazał także istnienie w najbliższej okolicy Solca rynków lokalnych nawzajem zachodzących na siebie.

⁵¹ St. Gierszewski *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVII wieku*. Gdańsk 1966. Został tutaj stwierdzony silny udział miast w tej wymianie.

⁵² Dziejami cen interesowano się w Polsce już w okresie oświecenia. Badania ożywiły się na nowo w początkach XX w. Problematyka badawcza została sformułowana w 1918 r. przez Fr. Bujaka. Następnie badania podjął kierowany przez niego zespół. Po powstaniu Międzynarodowego Komitetu Badania Cen zostały one włączone do jego programu. Obszernie pisze o tym W. Kula *Problemy i metody historii gospodarczej*. Warszawa 1963.

⁵³ Dla omawianego okresu są to: St. Hoszewski *Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku*. Lwów 1928; Wł. Adamczyk *Ceny w Lublinie od XVI do końca*

stanowi jednak brak opracowania historii cen w Poznaniu, a to ze względu na jego położenie z dala od drogi wiślanej, w której obrębie znajdowały się trzy z opracowanych miast. Ceny w tych ostatnich mogły kształtować się w sposób podobny, podczas gdy w Poznaniu mogły wykazywać pewne odchylenia od ogólnego nurtu. Poznanie ich pozwoliłoby uchwycić procesy kształtujące wymianę wewnętrzną w pierwszej połowie XVI w.

Obok badań nad dziejami cen obserwowano także czynniki, które wpływały na ich rozwój. Dla omawianego okresu noszą one nazwę przewrotu cen⁵⁴.

Z zakresu organizacji handlu, która także uległa pewnym przemianom, interesowano się zrzeszeniami kupieckimi w głównych miastach⁵⁵. Analizowano kontakty kupców polskich z zagranicznymi, zwłaszcza niemieckimi⁵⁶. Osiągnięte wyniki wykazały wielką rolę polskich kupców w tych kontaktach.

Przechodząc z kolei do roli kapitału kupieckiego w produkcji, należy stwierdzić, iż w pierwszej połowie XVI w. udział jego maleje. Wokół problemu wycofywania się tego kapitału z produkcji toczyła się dyskusja, zapoczątkowana na pierwszej konferencji metodologicznej. Wtedy to jako cezurę proponowano lata trzydzieste XVI w.⁵⁷ Następnie w dyskusji przesunięto ją do połowy wieku, a nawet do ostatniego ćwierćwiecza⁵⁸. Problem ten należy rozpatrywać terytorialnie, na co wskazywałyby wyniki badań nad udziałem mieszczan krakowskich w przedsiębiorstwach kopalnianych w Olkuszku oraz przykład Gdańska⁵⁹.

XVIII wieku. Lwów 1935; tenże *Ceny w Warszawie w XVI i XVII wieku*. Lwów 1938; J. Pelc *Ceny w Krakowie w latach 1369—1600*. Lwów 1935; tenże *Ceny w Gdańsku w XV i XVII wieku*. Lwów 1937. Prace te stanowią ogromny dorobek, są także bardzo użyteczne do dalszych badań, otwierając duże możliwości interpretacyjne. Ocenę metodyczną przeprowadził Kula (*Problemy i metody...*, s. 540—562).

⁵⁴ Zagadnienie to badał A. Szelągowski *Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku*. Lwów 1902; ostatnio zostało ono opracowane przez St. Hoszowskiego *Revolucja cen w Polsce w XVI—XVII wieku*. W: *VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich*. T. II. *Referaty i dyskusja*. Warszawa 1960.

⁵⁵ Powstały one w okresie poprzednim, ale w pierwszej połowie XVI w. przeżywały okres intensywnego rozwoju. Tak było z bractwem poznańskim. J. Leibgeber *Z dziejów handlu i kupiectwa poznańskiego za dawnej Rzeczypospolitej Polskiej*. Poznań 1929, s. 52 i nast. Por.: A. Zalewski *Konfraternia kupiecka miasta Starej Warszawy*. Warszawa 1913.

⁵⁶ O spółce handlowej kupców krakowskich z Fuggerami pisał M. Baruch (*Stosunki Fuggerów z Polską*. Sprawozdania z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. R. 9:1916) oraz J. Ptaśnik (*Rodzina Turzonów w Polsce i jej stosunki z Fuggerami*. „Przewodnik Naukowy i Literacki” T. 33:1905). A. Kekowa omówiła związki Walbacha z kupcami Norymbergii (*op. cit.*).

⁵⁷ *Materiały pierwszej konferencji metodologicznej...*, zwłaszcza K. Lepszy *Przełom lat trzydziestych wieku XVI*. T. I, s. 314—419; Inaczej widział to zagadnienie St. Arnold, który twierdził, iż należy tą cezurę położyć na przełom XV i XVI w. Tamże.

⁵⁸ K. Lepszy przesunął tę cezurę do połowy wieku w pracy *Podłoże gospodarczo-społeczne Odrodzenia w Krakowie*. W: *Krakowskie Odrodzenie*. Kraków 1954. Por. także dyskusję nad makietą *Historii Polski*. „Kwartalnik Historyczny” R. 63:1956, z. 3, s. 41 i nast.

⁵⁹ K. Pieradzka *Przedsiębiorstwa kopalniane mieszczan krakowskich w Olkuszku od XV do połowy XVII wieku*. „Zeszyty Naukowe UJ” Nr 3:1958. Autorka zwraca tutaj uwagę na odchylenia czasowe w pojmovaniu tego zjawiska. Do takich stwierdzeń skłaniają także wyniki badań M. Boguckiej dotyczące Gdańska. Poza pracami o produkcji rzemieślniczej opracowała ona kapitał w organizacji cegielni — *Cegielnie gdańskie XVI wieku*. W: *Studia z dziejów rzemiosła i prze-*

STOSUNKI WEWNĘTRZNE

Bardzo ważnym miernikiem stanu gospodarczego miast jest ich stan demograficzny. Dlatego od dawna przywiązywano dużą wagę do badań nad tym zagadnieniem. W opracowaniach z zakresu demografii miejskiej pierwszej połowy XVI w., podobnie jak w badaniach pozostałych okresów przedspisowych, zasadnicze znaczenie ma wartość podstawy źródłowej. Na ten temat toczy się od końca ubiegłego wieku dyskusja w literaturze⁶⁰. Wywołuje ją zarówno podstawa źródłowa, jak i współczynniki szacunkowe, powodujące znaczne rozpiętości.

W związku z tym prace traktujące o demografii miejskiej są nie-liczne⁶¹. Pozwalają one jednak uchwycić kierunki i rozmiary zmian demograficznych w polskich miastach. Na uwagę zasługuje fakt, że badania nowsze ustalają niższy stan ludności miast, zwłaszcza większych, niż podawano poprzednio. Takie wyniki osiągnięto na podstawie badań nad stanem ludności Poznania, Bydgoszczy, a ostatnio także Warszawy⁶². Obecnie przyjmuje się, iż ludność miast liczących powyżej dziesięciu tysięcy mieszkańców stanowiła około 7% ogółu ludności miejskiej, a około 50% całej ludności mieszkało w miastach liczących nie więcej niż 1500 mieszkańców⁶³.

Z badaniami nad demografią miast częściowo wiążą się badania dotyczące przyjęć do prawa miejskiego. Objęły one, podobnie jak większość

mysłu. T. I. Warszawa 1960; oraz *Elementy wczesnego kapitalizmu i preburżuazji w gdańskim browarnictwie w XVI—XVII wieku*. „Zapiski Historyczne” T. 21:1956.

⁶⁰ Dyskusję do 1950 r. przedstawił W. Kula *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do pocz. XIX wieku)*. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” T. 13:1951. Nasiliła się ona w ostatnich latach. Por. I. Gieysztorowa *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII wieku*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. 10:1962, z. 3/4; oraz dyskusję w tymże tomie Kwartalnika..., z. 1/2. Gieysztorowa przedstawiła także przegląd badań i problematyki (*Badania nad historią zaludnienia Polski*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. 11:1963, z. 3/4).

⁶¹ Po całościowym ujęciu Pawińskiego w *Źródłach dziejowych* ludność miejską Mazowsza szacował St. Pazyra (*Studia...*, s. 275—287), ustalając np. ludność Warszawy w okresie inkorporacji do Korony na około 10 tysięcy, a ludność Płocka w tym samym czasie na 5 tysięcy. Obok badań tych istnieją opracowania poszczególnych miast. W. Kramarz szacował ludność Przemysła w początkach XVI w. na 1400 mieszkańców, a w drugiej jego połowie na 2 tysiące (*Ludność Przemysła w latach 1521—1921*. Przemysł 1930); A. Fasnacht oceniał ludność Leska około 1542 r. na 3900 mieszkańców (*Ludność Leska w XV—XVI wieku*. „Roczniki Zakładu im. Ossolińskich” T. 4: 1953); T. Śląski twierdzi, iż ludność Biecza w omawianym okresie nie przekraczała 5 tysięcy (*Ludność Biecza w XIV—XVII wieku*. „Małopolskie Studia Historyczne” T. 1:1958, z. 3 (4)).

⁶² St. Waszak *Ludność i zabudowa mieszkaniowa miasta Poznania w XVI i XVII wieku*. „Przegląd Zachodni” T. 9:1953, z. 9. Przyjął on, że ludność Poznania pod koniec XVI w. wynosiła około 19 tysięcy, dotychczasowe badania ustalały ją w tym czasie na 30 tysięcy; Z. Guldón (*Zaludnienie Bydgoszczy w XVI—XVII wieku*. Prace Komisji Historycznej Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego. T. IV: 1966) oblicza ludność Bydgoszczy na nieco powyżej 2 tysięcy, podczas gdy np. Herbst (*Miasta i mieszczaństwo...*) zalicza Bydgoszcz do miast powyżej 10 tysięcy; W. Szaniawska *Zaludnienie Warszawy w latach 1525—1655*. „Rocznik Warszawski” T. 7:1966. Według jej obliczeń ludność Warszawy w 1579 r. wynosiła około 6500 mieszkańców, podczas gdy Pazyra w pierwszej połowie XVI w. szacował ją aż na 10 tysięcy.

⁶³ Do takich stwierdzeń skłania przykład silnie zurbanizowanych Kujaw. Por.: Z. Guldón *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i I poł. XVII wieku*. Prace Komisji Historycznej Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego. T. I:1963.

badan zagadnień miejskich, miasta największe: Lwów, Kraków, Poznań, a z mniejszych Przemysł⁶⁴. Stan ten jest po części uzasadniony podstawą źródłową.

Znajomość ruchu ludności między miastem a wsią może dać wiele w zakresie poznania ludności miast. Niejednokrotnie domagano się opracowania ruchów migracyjnych⁶⁵, jednak trudno uchwytna jest migracja chłopów i ubogiej szlachty do miast i podejmowane próby przesiedlenia tego zjawiska nie dały pełnej odpowiedzi⁶⁶. O wiele lepiej znamy ruch odwrotny — przenikanie mieszczan w szeregi szlachty, który to proces nasilił się w omawianym okresie⁶⁷. Zjawisko to jednak jest bardziej interesujące dla historii kultury niż demografii. Podejmowano także próby określenia zakresu przechodzenia do miast przedstawicieli stanu szlacheckiego. Badania podjęte dla Wielkopolski, wykazały występowanie tego zjawiska w XVI w. chociaż w mniejszym nasileniu niż w wieku poprzednim⁶⁸.

Prace o przyjęciu do prawa miejskiego zawierają bogaty materiał do badań nad strukturą narodowościową miast, gdyż pozwalają ustalić ilość przebywających tam cudzoziemców. Zagadnienie to poruszane jest także w pracach o zaludnieniu miast. Z grup narodowościowych najczęściej uwagi poświęcono Żydom, omawiając ich rolę zarówno w rzemiośle, jak i handlu⁶⁹. Badano również rolę Niemców⁷⁰ i Włochów⁷¹. Ze skła-

⁶⁴ A. Gilewicz *Przyjęcie do prawa miejskiego we Lwowie 1405—1609*. W: *Studia ku czci Fr. Bujaka*. Lwów 1931; K. Kaczmarczyk *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1392—1506*. Kraków 1913; M. Mika *Przyjęcie do prawa miejskiego w Poznaniu 1556—1600*. „Kronika Miasta Poznania” R. 11: 1933; K. Arłamowski *Przyjęcie do prawa miejskiego w Przemysłu 1541—1664*. Przemysł 1931.

⁶⁵ Por.: W. Kula *Stan i potrzeby...*, s. 72; K. Tymieniecki *Pisma wybrane*. Warszawa 1956, s. 238.

⁶⁶ Dla omawianego okresu por. np. M. Mika *Chłopi w księgach obywatelstwa poznańskiego w XVI wieku*. „Kronika Miasta Poznania” R. 21: 1948, z. 2.

⁶⁷ Należy tutaj wymienić przede wszystkim badania Ptaśnika (*Miasta i mieszczaństwo...*) oraz liczne monografie rodzin mieszczańskich zamieszczone w „Roczniku Krakowskim” (np. Bonerów — T. 7:1905), które uwzględniają to zagadnienie w odniesieniu do mieszczaństwa krakowskiego.

⁶⁸ Dla XV w., ale w innym celu, badał to zjawisko K. Tymieniecki *Szlachta-mieszczenie w Wielkopolsce XV wieku*. „Miesięcznik Heraldyczny” za lata 1936—1937. Dla omawianego okresu badania przeprowadzał Wł. Dworzaczek *Przenikanie szlachty do stanu mieszczańskiego w XVI i XVII wieku*. „Przegląd Historyczny” T. 45:1954, z. 4.

⁶⁹ Przede wszystkim wartościowe prace M. Bałabana. Obok cytowanej w przypisie 36 *Historii Żydów lwowskich* także *Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304—1868)* T. I. Kraków 1912. Należy tutaj wspomnieć o pracy Schinera o handlu żydowskim w Polsce (patrz przypis 35) oraz P. Kramarzówny *Żydowskie cechy rzemieślnicze w dawnej Polsce*. „Miesięcznik Żydowski”. Warszawa 1932. Por.: B. Mendelberżanka *Z dziejów Żydów w Lublinie w XVI i XVII wieku*. „Wiadomości Krajoznawcze Warszawskie” Nr 9: 1928; St. Wojciechowski *Gmina żydowska w Lublinie w XVI wieku*. „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” R. 3:1952, z. 2.

⁷⁰ Z. Kaczmarczyk *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*. Poznań 1945. W świetle jego badań pierwsza połowa XVI w. rysuje się jako okres przejściowy pomiędzy falą Niemców napływających do miast polskich w średniowieczu, a drugim okresem migracji, jaki zaczyna się pod koniec wieku XVI. Por. także badania Friedberga *Kultura...*

⁷¹ J. Ptaśnik *Narodowości w miastach dawnej Polski*. Samorząd Miejski. T. 5:1925; tenże *Z dziejów kultury włoskiego Krakowa*. „Rocznik Krakowski” T. 9: 1907. Tutaj przedstawienie przyczyn masowego napływu Włochów do Polski

dem narodowościowym miast związane jest zjawisko polonizacji elementu obcego — zwłaszcza Niemców. Było ono częściej poruszane jako indywidualny objaw, a nie jako ciągły proces, który właściwie ani na chwilę w miastach polskich nie ustawał i sięgał daleko wstecz⁷², a pierwsza połowa XVI w. była już końcowym jego etapem. Sprawy te były niejednokrotnie poruszane⁷³, ale jak dotychczas nie doczekały się pełnego opracowania.

Obok badań nad strukturą narodowościową, zajmowano się także strukturą społeczną. Większość badań jest jednak skupiona na warstwie najbogatszej — patrycjacie miejskim i to głównie miast większych: Krakowa⁷⁴, Warszawy⁷⁵, Lwowa⁷⁶, Poznania⁷⁷ i Gdańska⁷⁸. Prace te szeroko omawiają rolę tej warstwy społecznej w życiu gospodarczym i kulturze miast. Niewspółmiernie słabiej znane są warstwy pozostałe: pospółstwo i plebs⁷⁹.

Do najslabiej opracowanych zagadnień życia miejskiego należy struktura zawodowa ludności miejskiej. Wynika to z niedoskonałości przeliczeń statystycznych. Jednakże prace syntetyczne uwzględniały procesy rozwojowe i zmiany zachodzące w tym zakresie⁸⁰. Znajomość tych za-

oraz rola elementu włoskiego w życiu zarówno gospodarczym, jak i kulturze. Por. także St. Kot *Polska złotego wieku wobec kultury zachodniej*. W: *Kultura Staropolska*. Kraków 1932.

⁷² Takiego ujęcia domagał się K. Tymieniecki *Pisma...*, s. 240.

⁷³ Omawiali to zagadnienie wszyscy piszący o elemencie niemieckim w polskich miastach. Por.: Friedberg *Kultura...*; Z. Kaczmarczyk *op. cit.*; Ptaśnik *Miasta i mieszczaństwo...* oraz autorzy licznych monografii miejskich np. A. Lewicka *Krosno w wiekach średnich*. Krosno 1938; St. Krakowski *Stara Częstochowa*, Częstochowa 1948; L. Koczy *Wewnętrzne dzieje Torunia...*; *Żnin — 700 lat dziejów miasta*. Red. J. Wiśniewski. Bydgoszcz 1965; *Sandomierz*. Red. St. Herbst. Warszawa 1956; *Dzieje Gniezna...*

⁷⁴ J. Ptaśnik *Bonerowie*. „Rocznik Krakowski” T. 7:1905; oraz tenże *Seweryn Betram, Rodzina Berów, Inne rody krakowskie*. W: *Obrazki z dziejów Krakowa*. Kraków 1903; tenże *Rodzina Turzonów...*; L. Lepszy *Turzonowie w Polsce*. „Przegląd Polski” R. 4:1890. T. 96.

⁷⁵ St. J. Baranowski *Z dziejów rodów patrycjuszowskich miasta Starej Warszawy*. Warszawa 1915; M. Baruch *Baryczkowie*. Warszawa 1914; tenże *Ród Fukierów*. Warszawa 1922.

⁷⁶ Wł. Łoziński *Patrycjat i mieszczaństwo...*; J. Skoczek *Studia nad patrycjatem lwowskim*. Lwów 1929.

⁷⁷ M. Mika *Studia nad patrycjatem poznańskim wieków średnich*. Poznań 1937; tenże *Burmistrzowie poznańscy wieku XVI*. „Kronika Miasta Poznania” T.20:1947; M. Wicherkiewicz *Rynek poznański i jego patrycjat*. Poznań 1925.

⁷⁸ Por.: H. Zins *Ród Ferberów i jego rola w dziejach Gdańska w XV i XVI wieku*. Lublin 1951.

⁷⁹ Warstwy te badał Ptaśnik, zarówno w syntezie dziejów miast (*Miasta i mieszczaństwo...*, s. 87—111), jak i omawiając walki wewnętrzne w Krakowie (*Walka o demokratyzację Krakowa w XVI i XVII wieku*. „Kwartalnik Historyczny” R.43:1929) i Lwowie (*Walka o demokratyzację Lwowa od XVI do XVIII wieku*. „Kwartalnik Historyczny” R.39:1925). Osobno omówił on rolę pospółstwa w dziejach Krakowa (*Pospółstwo, jego znaczenie i rola w dziejach Krakowa*. Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU. T. 20: 1915). Podkreśla tutaj także rosnące znaczenie pospółstwa w życiu miasta w pierwszej połowie XVI w.

⁸⁰ Omawia to zagadnienie zarówno Ptaśnik (*Miasta i mieszczaństwo...*), uwzględniając podziały na zawody, jak i Herbst (*Miasta i mieszczaństwo...*), który omawia także wzrastające rozwarstwienia zawodowe związane ze specjalizacją produkcji. Por. także H. Samsonowicz *Das polnische Burgertum in der Renaissancezeit*. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Nr 53. Budapest 1963.

gadnień ma podstawowe znaczenie przy analizie stanu gospodarczego miast. Duże znaczenie ma określenie liczby ludności zajmującej się rolnictwem. Ostatnio, dla omawianego okresu, szacuje się ludność miejską utrzymującą się z rolnictwa na około 50%, przy czym był on wyższy w miastach mniejszych⁸¹. Dane te znalazły potwierdzenie w badaniach dotyczących miast kujawskich⁸². Odmienna sytuacja panowała na Pomorzu⁸³.

Z zagadnieniem podziału społecznego i zawodowego wiąże się problem walki klasowej. Rozwarstwienie społeczeństwa miejskiego było podłożem rodzących się stale sprzeczności interesów poszczególnych grup ludności. Sprzeczności te stwarzały antagonizmy między nimi. Literatura starsza, omawiając antagonizmy w mieście, zwracała uwagę głównie na wpływ stosunków społeczno-gospodarczych oraz sytuacji wewnątrzpaństwowej na te konflikty, pomijając sprzeczności klasowe⁸⁴. Literatura nowsza zwróciła uwagę właśnie na ostre konflikty rozgrywane się w cechach przede wszystkim, jak i inne mające zasięg szerszy, wewnątrzmijski⁸⁵. Jako główny powód tych konfliktów wysunięto rozwarstwienie społeczne⁸⁶.

Inny charakter miały walki miast ze starostami, którzy byli przedstawicielami czynnika państwowego, coraz silniej ingerującego w życie miast⁸⁷. Zagadnienie to wiąże się z ogólną polityką państwa wobec miast, która zostanie omówiona poniżej.

Osobnego omówienia wymaga problem wpływu reformacji na wzrost antagonizmów społecznych w miastach, jak i w szerszym zakresie, na całokształt życia miejskiego. Zagadnienie to jest jeszcze mało znane. Należy także stwierdzić, iż wpływ ten zależał od wielu czynników, wśród których niemałą rolę odegrało położenie geograficzne, skład narodowościowy jego mieszkańców, a zwłaszcza stosunki własnościowe.

Dotychczasowe badania wykazują istnienie trzech stref oddziaływania reformacji na miasta. Pierwsza, w której wpływ ten był najsilniej-

⁸¹ Tamże.

⁸² Z. Guldón *Zaludnienie miast...*

⁸³ Badania St. Gieraszewskiego (*Struktura gospodarcza...*) wykazały, iż sytuacja na tym terenie przedstawiała się inaczej. Miasta pomorskie — przewyższające w XVI w. poziomem ekonomicznym inne regiony — do połowy XVII w. zachowały nieuszczerplony potencjał ekonomiczny.

⁸⁴ W tym kierunku skłaniał się w swoich badaniach Ptaśnik (*Walka o demokratyzację Krakowa...*, *Walka o demokratyzację Lwowa...*). Widział on tylko antagonizmy pomiędzy pospółstwem a patrycjatem.

⁸⁵ Prace Boguckiej o produkcji rzemieślniczej w Gdańsku (*Gdańskie rzemiosło...*, *Gdańsk...*). Por.: Herbst *Miasta i mieszczaństwo...*; także T. Strzembosz *Tumult warszawski 1525*. Warszawa 1959.

⁸⁶ Tamże. W pracy Strzembosza ponadto szerokie omówienie antagonizmów społecznych oraz próba prześledzenia przyczyn tego zjawiska.

⁸⁷ Dla miast małopolskich zagadnienie to opracowała J. Bieniarzówna *Proces ograniczenia autonomii miast małopolskich w I połowie XVI wieku*. „Małopolskie Studia Historyczne” R.6: 1963, z. 1/2. Ingerencja ta była tutaj o wiele silniejsza niż np. w Wielkopolsce. Por.: J. Dworzaczkowa *Wprowadzenie reformacji do miast królewskich Wielkopolski*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” T.10:1965. Sytuacja miast była uzależniona od ich pozycji ekonomicznej. Do takich stwierdzeń, obok badań powyższych, dochodzi Guldón, omawiając zwycięską walkę mieszczan bydgoskich ze starostą; Z. Guldón *Walka pospółstwa bydgoskiego o oddziaływanie na rządy miasta w połowie XVI wieku*. Prace Komisji Historycznej Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego. T.4:1966.

szy, to Pomorze i Warmia; druga to tereny Wielkopolski; trzecia zaś Małopolska i tereny południowo-wschodnie⁸⁸. Różnice dotyczą zarówno początków jawnego rozwoju ruchu reformacyjnego, jak i jego zasięgu wśród społeczeństwa miejskiego. O ile na terenach Pomorza zjawisko to wystąpiło dość wcześnie, bo już w 1525 r. to w Małopolsce prawie trzydzieści lat później⁸⁹. W tej ostatniej silniejszy był kalwinizm, jak to miało miejsce w Lublinie⁹⁰.

Na terenie Prus Królewskich nabrzmiały od dawna konflikty wewnętrzne wybuchły w formie rewolt miejskich. Najlepiej znane są wydarzenia gdańskie z roku 1525⁹¹. Podobny przebieg miały rewolty w Elblągu oraz miastach warmińskich⁹². Oddziaływanie reformacji na te miasta było bardzo silne.

Inaczej kształtowało się oddziaływanie reformacji na mieszczan pozostałych dwu stref. Badaczy interesował głównie wpływ reformacji na wzrost antagonizmów w miastach oraz akceptacja jej haseł przez plebs i pospólstwo⁹³. Tutaj także widoczne są różnice terytorialne, ale ogólne stwierdzenia skłaniają się ku wnioskowi, że reformacja oddziaływała słabiej na te miasta. Słabość tego wpływu badacze niemieccy upatrywali w słabej pozycji miast na tym terenie i wielkiej ich zależności od władz państwowych⁹⁴. Badania nowsze dorzuciły do tych stwierdzeń bardzo

⁸⁸ Do takich stwierdzeń prowadzą wyniki badań J. Dworzaczkowej dotyczące zarówno Wielkopolski (*Wprowadzenie reformacji...*) jak i Gdańska (*O genezie i skutkach rewolty gdańskiej 1525/26*. „Roczniki Historyczne” T.28:1962) oraz R. Żelewskiego (*Zaburzenia wyznaniowe w Krakowie. Okres przewagi różnowierców 1551—1573*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” T. 6:1961), W. Urbana (*Reformacja mieszczańska w dawnym powiecie bieckim*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” T.6:1961), St. Tworka (*Zbór lubelski i jego rola w ruchu arianskim w Polsce XVI—XVII wieku*. Lublin 1966).

⁸⁹ Por.: *Materiały do dziejów reformacji w Krakowie*. Wstęp w opracowaniu R. Żelewskiego. Wrocław 1962. Por. także prace Żelewskiego i Urbana cytowane w przypisie 88.

⁹⁰ St. Tworek *Zbór lubelski...*; tenże *Rola kulturalna Lublina w XVI—XVII wieku*. W: *Lublin 1317—1967*, s. 77—110.

⁹¹ Podłoże jej, wybuch oraz następstwa omówiła Dworzaczkowa *O genezie i skutkach...*; Przebieg, omawiając zarazem wpływ na sytuację miasta, badali: H. Zins *Ród Ferberów...*; T. Cieślak *Postulaty rewolty pospólstwa gdańskiego w r. 1525*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” T.6: 1954, z. 1; M. Bogucka *Walki społeczne w Gdańsku w XV wieku*. Szkice z dziejów Pomorza. Red. G. Labuda. T. I. Warszawa 1958. Bogucka omówiła także ostatnio wpływ tych walk na życie miasta i zapatrywania jego mieszkańców (*Życie codzienne w Gdańsku w XVI i XVII wieku*. Warszawa 1967). Z literatury dawniejszej należy wymienić badania A. Lorkiewicza *Bunt Gdański w r. 1525 — przyczynek do historii reformacji w Polsce*. Lwów 1881; St. Gluecksmann *Ruchy społeczne w Gdańsku w początkach reformacji (1522—1526)*. Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. T.30:1937.

⁹² Przebieg reformacji na terenie Warmii badał H. Zins *W kręgu Mikołaja Kopernika*. Lublin 1966. Omówił on także przebieg reformacji w Elblągu. Tamże.

⁹³ Jak wykazał G. Schram (*Problem reformacji w Warszawie w XVI wieku*. „Przegląd Historyczny” T.54:1963, z. 4), w Polsce centralnej reformacja nie stała się ideologią walczącego pospólstwa i plebsu. Podobne spostrzeżenia czyni Dworzaczkowa (*Wprowadzenie reformacji...*) oraz W. Urban (*Reformacja mieszczańska...*). Do podobnych stwierdzeń skłaniają badania na terenie Lublina, gdzie ruch reformacyjny, do momentu opanowania go przez szlachtę, był bardzo słaby. Por.: St. Tworek *Rola kulturalna Lublina...* oraz tenże *Znaczenie szlachty w zbiorze arianskim w Lublinie dla jego ewolucji ideologicznej w XVI wieku*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” T.7:1962.

⁹⁴ Por. F. Arnold *Schlesien am Vorabend der Reformation*. Correspondenz-

ważne spostrzeżenia, iż słabość reformacji w miastach, zwłaszcza mniejszych, wiązała się z antagonizmem polsko-niemieckim oraz niechęcią jaką okazywała ludność miast wszystkiemu co niemieckie⁹⁵.

Walki wewnętrzne toczące się w miastach w pierwszej połowie XVI w. wiązały się także z zagadnieniami ustrojowymi. Ustrój miast polskich w tym czasie wymaga nowych badań. W syntezie Ptaśnika został wprawdzie przedstawiony rozwój instytucji ustrojowych, ale dotyczy ona głównie dwu miast: Krakowa i Lwowa, które autor znał z własnych badań⁹⁶. Literatura, zarówno dawniejsza jak i nowsza, stara się przedstawić ewolucję instytucji ustrojowych⁹⁷. Organizacja władz miejskich wykształciła się w okresie poprzednim, lecz w omawianym okresie pod wpływem zmieniającej się sytuacji ogólnokrajowej, jak i przemian wewnątrzmijskich, zmieniają się ich kompetencje i zakres działania.

Jednym z ważniejszych procesów, który wpłynął na to zjawisko, a rozpoczął się jeszcze w okresie poprzednim, był wykup wójtostw dziedzińskich przez radę miejską⁹⁸. Zjawisko to miało miejsce jedynie w miastach większych, które miały pieniądze na dokonanie tego wykupu. Wykupienie wójtostwa kończyło etap walki rady miejskiej z wójtem o władzę i kompetencje oraz wpływało zarazem na układ sił wewnętrznych w miastach.

Drugim zagadnieniem, które uległo zmianie, był sposób wyboru władz miejskich. Presja szła z dwu stron. Z jednej pospółstwo walczyło o udział w radzie⁹⁹, a z drugiej starostowie starali się wprowadzić tam jak najwięcej swoich ludzi, aby tym mocniej oddziaływać na miasto¹⁰⁰. Zjawisko

blatt d. Vereins f. Geschichte d. evang. Kirche Schlesiens, T.9:1904/05; A. Rhode *Geschichte der evangelischen Kirchen im Posener Lande*. Würzburg 1956. Akcentowano tutaj także zjawisko polonizacji miast.

⁹⁵ Por. W. Urban *Reformacja mieszczańska...* Ważnym aspektem była sprawa przekonania właściciela, starosty, lub dzierżawcy królewskiego. Należy także wyróżnić miasta duże gdzie ten problem kształtował się inaczej niż w małych, bardzo ściśle powiązanych z najbliższymi wsiami, jako terenem najbardziej odpornym na wpływy reformacji. Por.: Żelewski *Zaburzenia...*

⁹⁶ J. Ptaśnik (*Miasta i mieszczaństwo...*) przedstawił genezę oraz rozwój rządów demokratycznych w miastach polskich (zwłaszcza rozdziały: II, IV, VIII i X).

⁹⁷ Por.: K. Mecherzyński *O magistratach miast polskich, a szczególnie Krakowa*. Kraków 1845; Friedberg (*Kultura...*) omawia zarówno walkę rady z wójtem dziedzicznym, jak i walki wokół wyboru nowych władz miejskich. Do wykazania ewolucji form ustrojowych zwracają badania Z. Kulejowskiej - Topolskiej *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*. Poznań 1964.

⁹⁸ Zjawisko to występowało w miastach małopolskich w XVI w. Zostało omówione w niektórych monografiach miejskich. Por.: A. Lewicka *Krosno...* Analizie problemu walki między wójtem a radą miejską, uwiecznionej wykupem wójtostwa, poświęcił swoją pracę K. Myśliński *Wójt dziedziczny i rada miejska w Lublinie 1317—1504*. Lublin 1962.

⁹⁹ Por. badania Ptaśnika (*Miasta i mieszczaństwo...*, *Walka o demokratyzację Krakowa...*, *Walka o demokratyzację Lwowa...*) oraz Strzembosza (*Tumult warszawski*).

¹⁰⁰ Usiłowania te, na terenie miast wielkopolskich, przedstawiła Dworzaczkowa w *Wprowadzenie reformacji...*; Ingerencję czynnika państwowego w proces wyboru nowych władz miejskich w Poznaniu przedstawił J. Deresiewicz *Okres folwarczno-pańszczyźnianej Rzeczypospolitej*. W: *Dziesięć wieków Poznania*. T. I. Warszawa 1956.

to wiąże się z ograniczaniem autonomii miejskiej¹⁰¹ oraz całokształtem polityki szlacheckiej wobec miast.

Zagadnienie to od dawna interesowało historyków. Szczególnie w wieku XIX i początkach XX problematyka ta przeważała w badaniach¹⁰². W większości wypadków ograniczano się jednak do interpretacji faktów jednostkowych, nie starając się ogarnąć całości zagadnień.

Całość problemów usiłował przedstawić A. Szelański¹⁰³. Badania podejmowane później nie wychodziły właściwie poza jego stwierdzenia¹⁰⁴. Stwierdzając upadek znaczenia miast w pierwszej połowie XVI w. głównych przyczyn dopatrywano się we wrognym wobec miast polityce szlachty. Pojawiły się także głosy akcentujące wpływ walk wewnętrznych w miastach na ich słabość w państwie¹⁰⁵. Słabość polityczną miast podkreślają także prace o udziale mieszczan w sejmach Rzeczypospolitej szlacheckiej¹⁰⁶. Ostatnio rysuje się tendencja do rewizji utartych poglądów dotyczących oceny polityki szlachty wobec miast, w pierwszej połowie XVI w. jak i ich znaczenia w państwie¹⁰⁷.

Obok badań nad rozwojem instytucji miejskich oraz czynników je kształtujących, bardzo ważne są badania dróg rozwojowych prawa miejskiego. Zagadnienia zarówno prawa miejskiego, jak i sądowego nie doczekały się dotychczas dogłębnego opracowania. Nie zadowolają zarówno próby autorów dziewiętnastowiecznych, jak i synteza Ptaśnika¹⁰⁸. Mało uwagi poświęcają one przede wszystkim zmianom w traktowaniu i stosowaniu prawa niemieckiego w miastach. Zjawiska te występowały bez wątpienia, jeżeli pojawiają się tendencje do spisywania praw w pierwszej połowie XVI w.¹⁰⁹ Stan ten częściowo uległ poprawie za-

¹⁰¹ Zagadnienie to całościowo scharakteryzował St. Kutrzeba *Autonomia miast królewskich w XVI wieku*. W: *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*. T. II. Lwów 1925.

¹⁰² Począwszy od dawnej pracy W. Surowieckiego *O upadku przemysłu i miast w Polsce*. Warszawa 1810, przez pracę Wł. Maciejewskiego *Historia miast i mieszczaństwa w krajach dawnego państwa polskiego od czasów najdawniejszych aż do połowy XIX wieku*. Wyd. M. Rawicz-Witanowski. „Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” T.17:1890, aż do prac z końca ubiegłego wieku, głównie Ptaśnika i Kutrzeby.

¹⁰³ A. Szelański *Pieniądz... Jest to jedyna jak dotychczas praca, która w sposób ścisły interpretuje politykę szlachty w pierwszej połowie XVI w. w odniesieniu do miast*.

¹⁰⁴ Por.: J. Ptaśnik *Miasta i mieszczaństwo...* oraz tenże *Szlachta wobec miast i mieszczaństwa w dawnej Polsce*. „Przegląd Warszawski” R.5:1925, t. 3. Trochę odmiennie starał się spojrzeć na to zagadnienie Fr. Bujak *Polityka gospodarcza Polski w XVI wieku i jej geneza*. W: *Kultura Staropolska*. Kraków 1932. Ostatnio ukazała się praca zawierająca nową próbę spojrzenia na sytuację miast w omawianym okresie. Por.: St. Pazyra *Geneza i rozwój miast mazowieckich*. Warszawa 1959.

¹⁰⁵ Patrz przypis poprzedni, przede wszystkim prace Ptaśnika.

¹⁰⁶ L. Rymar *Udział Krakowa w sejmach i sejmikach Rzeczypospolitej*. „Rocznik Krakowski” T.7:1905; J. Reder *Postowie miasta Lublina na sejmach dawnej Rzeczypospolitej*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” T.6:1954. Ostatnio M. Mika *Udział Poznania w sejmach Rzeczypospolitej od końca XV w. do 1791 r.* „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”. T.6:1961, z. 2. Zagadnienie to badał także J. Ptaśnik *Udział miast polskich w dawnych sejmach „Samorząd Miejski”* T.5:1925.

¹⁰⁷ A. Wyczański *Polska Rzeczą pospolitą szlachecką*. Warszawa 1965, s. 48—61.

¹⁰⁸ Por. K. Mecherzyński *O magistratach...*; Ptaśnik *Miasta i mieszczaństwo...* Tutaj zaważył fakt, iż autor nie był historykiem ustroju, lecz kultury.

¹⁰⁹ Były to zbiory: Tucholczyka (1535), Jaskera (1535) oraz Groic-

równy poprzez nowe wydanie zbioru Groickiego¹¹⁰, a przede wszystkim dzięki badaniom W. Meisla, dotyczącym zarówno prawodawstwa karnego, jak i sądownictwa poznańskiego¹¹¹.

Z badaniem miejskich instytucji i urzędów wiążą się badania nad finansami i gospodarką miast. Są one ważne chociażby ze względu na fakt, że gdy będziemy znali stan gospodarki miast, będziemy mogli wiele powiedzieć na temat ich potęgi lub słabości. Badania te prowadzono jedynie w odniesieniu do kilku miast i to różnej rangi, np.: Biecz, czy Lublina¹¹² w przeciągu 11 lat. Jedyne miasta posiadające, jak dotychczas, badania dla całego interesującego nas okresu to Gdańsk i Poznań¹¹³.

Osobną dziedziną problematyki miejskiej jest rozwój przestrzenny oraz zmiany w architekturze miast. Potrzebę badań tego problemu postulowała na V Zjeździe Historyków Ł. Charewiczowa¹¹⁴. Historia urbanistyki jest stosunkowo młoda. Bujny rozwój badań urbanistycznych obserwujemy zwłaszcza po drugiej wojnie światowej, co pozostaje w ścisłym związku z potrzebami odbudowy i rozbudowy zniszczonych miast. Nie sposób jednak wyliczyć na tym miejscu wszystkich studiów, które traktują o omawianym okresie¹¹⁵. Badania poszły w dwu kierunkach:

kiego (1558). Prace te zawierają komentarze i wyjaśnienia poświęcone przystosowaniu prawa niemieckiego do polskich praw miejskich.

¹¹⁰ Bartłomiej Groicki *Artykuły prawa magdeburgskiego*. Wyd. W. Koranyi. Warszawa 1954; tenże *Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburgskiego w Koronie Polskiej*. Wyd. K. Koranyi. Warszawa 1953.

¹¹¹ W. Meisel *Dawne polskie prawo karne od połowy XV do połowy XVIII wieku*. Warszawa 1966; tenże *Poznańskie prawo karne do końca XVI wieku*. Poznań 1963; tenże *Sąd wyższy prawa niemieckiego w Poznaniu (do końca XVI wieku)*. „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” T.2:1956, z. 2; tenże *Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku*. Poznań 1961. Na szczególną uwagę zasługuje ta ostatnia praca. Autor stwierdza tutaj regres kompetencji sądów poznańskich w pierwszej połowie XVI w. oraz nieaktualność większości przepisów prawa magdeburgskiego. Stwierdza także podejmowanie prób przystosowania ich do warunków polskich.

¹¹² R. Rybarski *Gospodarka Biecz w XVI i pocz. XVII wieku*. „Ekonomista” R. 9:1909, t. 2, z. 3; Wł. Adamczyk *Gospodarka finansowa Lublina w latach 1569—1580*. Lublin 1939. Sytuacja finansowa tych miast kształtowała się bardzo różnie. W Bieczu udział majątku miejskiego w dochodach wynosił tylko ok. 10%, podatki i opłaty zaś ok. 70%. Lublin natomiast w badanych latach otrzymywał z majątku miejskiego prawie 21%, ale z podatków i opłat ok. 73% dochodu.

¹¹³ J. Kądziołka *Finanse miasta Poznania 1501—1648*. Poznań 1960. Badania te są kontynuacją prowadzonych dla okresu poprzedniego przez Paternowskiego *Finanse miasta Poznania w wiekach średnich*. Poznań 1937. M. Foltz *Geschichte des Danziger Stadthaushalt*. Gdańsk 1912. Sytuacja finansowa tych miast także kształtowała się różnie. Udział dochodów z majątku miejskiego w Poznaniu wynosił ok. 40%, podatki i opłaty stanowiły ok. 22%. W porównaniu z innymi miastami Poznań cieszył się stosunkowo dobrą sytuacją gospodarczą. Zupełnie odmiennie niż w miastach Polski centralnej kształtowała się sytuacja w Gdańsku. Tutaj przeważały dochody z podatków i opłat związanych z handlem morskim (42%). Duży był także dochód z majątku własnego (34,4%), co w połączeniu z wysokimi dochodami z kredytów (14,8%) pozwalało na znacznie mniejsze obciążenie mieszczan.

¹¹⁴ Por.: Ł. Charewiczowa *Znaczenie badań nad planami miast dla ich historii*. *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*. T. I. Warszawa 1930.

¹¹⁵ Oto niektóre z nich: E. Szwanowski *Warszawa. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*. Warszawa 1952; T. Ruszczyńska i A. Sławska *Poznań*. Warszawa 1953; Kraków. *Studia nad rozwojem miasta*. Red. J. Dąbrowski. Kraków 1957. Z mniejszych np. *Sandomierz*. Red. St. Herbst. Warszawa 1956; W. Husarski *Kazimierz Dolny*. Warszawa 1957.

śledzenia zmian układu przestrzennego miast starych oraz badania miast nowych, zakładanych w XVI w.¹¹⁶.

Wykazano, że pierwsza połowa XVI w. stanowi etap nasilenia lokacji miejskich w Wielkopolsce¹¹⁷ oraz na Mazowszu, które po przyłączeniu do Korony przeżywa okres bujnego rozwoju¹¹⁸.

Badaniami objęto także zmiany w architekturze miast oraz czynniki, które wpływały na te zmiany¹¹⁹. Przede wszystkim badano nowo kształtujący się w XVI w. typ kamienicy renesansowej. Ostatnio doczekała się opracowania kamienica warszawska i toruńska, a ze starych badań znana jest krakowska¹²⁰. Potrzebę badania tego zagadnienia wysuwają także konserwatorzy zabytków¹²¹.

Przemiany jakim uległ układ przestrzenny miast w pierwszej połowie XVI w., sprawiły, że miasto średniowieczne, zawarte w murach, staje się centrum kompleksu osadniczego, odgrywając w nim rolę ośrodka centralnego¹²². Wokół niego wyrastają nowe elementy: jurydyki i przedmieścia. Rola tych ostatnich była także przedmiotem badań¹²³. Jeżeli chodzi o jurydyki, znamy dokładnie aspekty ustrojowo-prawne jurydyk lubelskich¹²⁴. Rozwinięta następnie dyskusja wokół tej pracy poszła w kierunku wyjaśnienia wpływu jurydyk na życie miasta i odwrotnie¹²⁵. Drugim jej przedmiotem była ocena wpływu jurydyk na dzieje miast. Tutaj zdania są podzielone. Historycy starsi stoją na stanowisku

¹¹⁶ W. Kalinowski i St. Trawkowski *Miasta polskie w XVI i I poł. XVII wieku*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” T.8:1963, z. 3/4. Omawiają oni także przyczyny, jakie złożyły się na te zmiany.

¹¹⁷ Jak wynika z badań Z. Kulejowskiej na 19 miast powstałych w XVI w. na terenie Wielkopolski 14 przypada na pierwszą połowę a 5 na drugą; *Ze studiów nad zagadnieniem nowych lokacji miejskich w Wielkopolsce w XVI—XVIII wieku*. „Przegląd Zachodni” T.9:1953, z. 9.

¹¹⁸ St. Pazyra *Geneza i rozwój...* w latach 1500—1525 powstało tam 14 miast, a w okresie następnym (do połowy wieku) 19. Z kolei w drugiej połowie XVI w. znanych jest tylko 7 lokacji. Należy tutaj dodać, iż po unii lubelskiej proces ten nasilił się na terenach przyłączonych do Korony (Ukraina, Wołyń).

¹¹⁹ Wł. Tatarski *Wł. Tatarski i Nowożytna architektura w Polsce. Od Renesansu do klasycyzmu*. W: *Wiedza o Polsce*. T. II. Warszawa 1932. Pierwszą połowę XVI w. nazywa on fazą renesansu włoskiego.

¹²⁰ E. Gąsiorowska *Toruńska kamienica mieszczańska*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu”. Z. 16:1966; St. Żaryn *Warszawska kamienica mieszczańska w XVI—XVII wieku*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” T.8:1964, z. 3/4; A. Chmiel *Domy krakowskie*. Kraków 1920—1935. Omawia on poszczególne ulice.

¹²¹ Por. M. Arszyński *Uwagi nad stanem i potrzebami badań kamienicy mieszczańskiej w Polsce*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu”. T.16:1966.

¹²² W. Kalinowski i St. Trawkowski *Miasta polskie...*

¹²³ Badano między innymi przedmieścia krakowskie; *Studia nad przedmieściami Krakowa*. Kraków 1938.

¹²⁴ J. Mazurkiewicz *Jurydyki lubelskie*. Wrocław 1956. Omówiono tutaj genezę i powstanie jurydyk.

¹²⁵ Por. recenzje pracy Mazurkiewicza zawarte w: „Kwartalniku Historycznym” R.64:1957, z. 1 (A. Zahorski), „Przeglądzie Historycznym” T.48:1957, z. 4 (St. Śreniowski), „Czasopiśmie Prawno-Historycznym” R.10:1958 (W. Meisel). Akcentują one przede wszystkim znaczenie gospodarczo-ekonomiczne jurydyk, która to strona zagadnienia została w pracy ujęta skrótowo. Na uwagę zasługują także artykuły polemiczny historyka radzieckiego ze Lwowa I. Isajewicza, który stara się wydobycь dodatnie elementy z dotychczas toczonych dyskusji. I. Isajewicz *W sprawie prawnej istoty i społecznych treści miejskich jurydyk w dawnej Rzeczypospolitej*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” T.11:1959, z. 1.

ujemnego wpływu jurydyk na życie miast¹²⁶, inni starają się dostrzec także elementy dodatnie — jak zasiedlanie pustych terenów miejskich czy zwiększenie wytwórczości¹²⁷. Sprawa oceny jurydyk jest nadal otwarta. Nie ujednociono jej również w podręczniku *Historii Polski* wydanej przez Polską Akademię Nauk¹²⁸.

KULTURA

Kultura mieszczańska okresu odrodzenia jest integralną częścią polskiego dorobku kulturalnego w tym okresie. Badania nad nią prowadzono od dawna i omówiono w dziełach syntetycznych: Brücknera, Bystronia i Ptaśnika¹²⁹. Istniejące badania skłonne są widzieć różnice pomiędzy pierwszą połową XVI w. a okresem następnym — przełomem XVI—XVII w.¹³⁰ Ten ostatni uważany jest za etap umasowienia kultury odrodzenia wśród mieszczaństwa.

W dotychczasowych badaniach interesowano się więcej historią wytworów człowieka, niż problemami jego życia. Ostatnio pojawiła się nowa propozycja spojrzenia na historię kultury w czasie odrodzenia¹³¹. Właśnie od strony człowieka, nie pomniejszając znaczenia wytworów jego pracy świadczących o nim samym.

Elementy życia codziennego miast były dotykane w badaniach starszych¹³². Z ośrodków miejskich najlepiej znany jest Kraków¹³³. Badano także życie codzienne Poznania¹³⁴, Lwowa¹³⁵ a nawet Kalisza¹³⁶. Bada-

¹²⁶ Tutaj należy wymienić Ptaśnika, który dostrzegał ujemny wpływ jurydyk na miasto, patrząc na nie z punktu widzenia patrycjatu uważającego jurydyki za jeden z elementów bogacenia się szlachty kosztem miast.

¹²⁷ Między innymi St. Herbst opracowując hasło *Jurydyka* w *Słowniku Historycznym Sztuk Plastycznych*. Zeszyty dyskusyjne — wydane z okazji I Kongresu Nauki Polskiej. Red. St. Lorentz. Warszawa 1952, s. 46—47. Elementy pozytywnego wpływu jurydyk na życie miasta wskazują także recenzenci pracy J. Mazurkiewicza, który opowiada się raczej za destrukcyjną rolę jurydyk w życiu miasta, lecz dostrzega także ich wielką rolę w rozwoju ekonomicznym.

¹²⁸ *Historia Polski* (PAN). T. I, cz. II. Red. H. Łowmiański. Warszawa 1965, s. 472—473, 664.

¹²⁹ Al. Brückner *Dzieje kultury polskiej*. T. II. Kraków 1930; J. Bystron *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI—XVIII*. T. I. Warszawa 1932; J. Ptaśnik *Miasta i mieszczaństwo...*

¹³⁰ Tak ujmuje to zagadnienie St. Herbst *Polska kultura mieszczańska przełomu XVI i XVII wieku*. Studia Renesansowe. T. I. Wrocław 1956. Okres ten nazywa okresem mieszczańskim w kulturze polskiej.

¹³¹ A. Wyczański *Kultura polskiego Odrodzenia*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” T.10:1965.

¹³² Pewne elementy życia codziennego poruszał Ptaśnik *Miasta i mieszczaństwo...*; oraz tenże *Miasta w Polsce*. Warszawa 1922, gdzie przedstawił m. in. umeblowanie domu mieszczańskiego.

¹³³ Pomijając fakt, iż Ptaśnik oparł swoją syntezę w dużym stopniu na przykładzie Krakowa, zagadnienie to omawiali: St. Tomkiewicz *Kultura Krakowa*. W: *Kraków, jego kultura i sztuka*. „Rocznik Krakowski” T.6:1904 oraz M. Friedberg *Kraków w dobie Odrodzenia*. Studia nad rozwojem miasta. Kraków 1958.

¹³⁴ O życiu mieszczan poznańskich oraz zjawiskach obyczajowych pisała M. Wicherkiewiczowa *Rynek poznański...* Zagadnienie to uwzględnił częściowo M. Mika *Burmistrzowie...*

¹³⁵ Wł. Łoziński *Patrycjat i mieszczaństwo...*

¹³⁶ K. Stefański *Mieszczaństwo kaliskie w XVI wieku*. Kalisz 1933. Omawia tutaj ubiór, obyczaje i urządzenie domu mieszczańskiego.

nia te prowadzone na marginesie innych zagadnień miejskich nie uwzględniały całości problematyki. Ostatnio ukazało się opracowanie życia codziennego w Gdańsku¹³⁷. Ujmuje ono zagadnienie odmiennie od prób dotychczasowych. Omawia bowiem wszystkie dziedziny życia miasta, wraz z próbą określenia mentalności gdańskiego mieszczanina.

Wszyscy badacze zwracają uwagę na zmiany w życiu miast i mieszczanstwa w pierwszej połowie XVI w. Głównych przyczyn dopatrują się najczęściej w upowszechnieniu idei renesansowych. Stąd położenie dużego nacisku na kontakty z krajami, w których były one żywotne, zwłaszcza z Włochami¹³⁸, a także z terenami Niemiec¹³⁹. Drugim prądem, który wywierał wpływ na życie miast, była reformacja. Ciekawie rysuje się jej wpływ na życie mieszczan gdańskich, gdzie też była ona najsilniejsza¹⁴⁰.

Środowisko społeczne, w jakim żył mieszczanin szesnastowieczny, kształtowało jego mentalność, a w badaniach dotychczasowych brakuje obserwacji tego zjawiska. Najsilniejszy wpływ na nią miały zmiany stosunków gospodarczo-społecznych. Jednakże w nie mniejszym stopniu wpływało też życie umysłowe. To z kolei zależało od poziomu nauczania.

Na temat szkolnictwa miejskiego w pierwszej połowie XVI w. wiemy bardzo niewiele. Istniejące ujęcia syntetyczne są już dzisiaj przestarzałe¹⁴¹. Lepiej przedstawia się znajomość gimnazjów różnowierczych zwłaszcza pomorskich¹⁴². Te ostatnie badano także pod względem ilości polskiej młodzieży mieszczańskiej pobierającej tam naukę¹⁴³. Przedmiotem badań były także studia uniwersyteckie młodzieży mieszczańskiej i to zarówno krajowe jak i zagraniczne¹⁴⁴. Dotychczasowe badania prob-

¹³⁷ M. Bogucka *Życie codzienne...*. Przedstawiony tutaj został obraz życia szerokich warstw społecznych.

¹³⁸ Por. Wł. Pocięcha *Z dziejów kontaktów kulturalnych polsko-włoskich. Studia z dziejów kultury polskiej*. Warszawa 1947; także J. Ptaśnik *Z dziejów kultury...*. Przedstawiony tutaj został wielki wpływ przybywających do Polski Włochów na zmiany w życiu miasta. Kontakty z Włochami omawiano także przy badaniach sztuki, np. *Sztuka Polska. Historia malarstwa, rzeźby i architektury od czasów najdawniejszych, aż do chwili obecnej* w opracowaniu Sz. Dettloffa, W. Husarskiego, Wł. Tatarkiewicza i St. Zahorskiego W: *Wiedza o Polsce*. Warszawa 1932.

¹³⁹ Podczas gdy większość mieszczaństwa oraz duchowieństwa propagowała humanizm włoski ogniskiem szerzenia humanizmu niemieckiego był dom Bonerów. Por. K. Morawski *Mieszczanstwo krakowskie w epoce wczesnego Odrodzenia. Czasy Zygmuntołowskie na tle prądów Odrodzenia*. Warszawa 1922.

¹⁴⁰ Por. M. Bogucka *Życie codzienne...*, a zwłaszcza rozdział — *Każdy mieszczanin teologiem*.

¹⁴¹ Dzieje szkolnictwa przedstawił A. Brückner *Dzieje kultury polskiej...* Warunki jego rozwoju i funkcjonowanie omówił St. Tync *Szkolnictwo i wychowanie w Polsce w XVI wieku*. W: *Kultura Staropolska*. Kraków 1932.

¹⁴² *Księga pamiątkowa gimnazjum gdańskiego*. Gdynia 1959; J. Małecki *Z dziejów nauki i szkolnictwa w Elblągu*. W: *Z dziejów Elbląga*. Elbląg 1956; St. Tync *Dzieje gimnazjum toruńskiego*. T. I. Toruń 1928; A. Rembowski *Szkolnictwo polskie w Toruniu w XVI—XVIII wieku*. „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” T.6:1961, z. 2.

¹⁴³ Zagadnienie kształcenia polskich synów mieszczańskich w gimnazjum gdańskim badał St. Bodniak *Młodzież polska w gimnazjum gdańskim* „Rocznik Gdański” T.13:1954; oraz w gimnazjum elbląskim J. Małecki *Młodzież polska w gimnazjum elbląskim w XVI—XVII wieku*. „Rocznik Elbląski” R.5:1965.

¹⁴⁴ Zagadnienia studiów mieszczan na Uniwersytecie Jagiellońskim omawiają wszyscy zajmujący się historią Uniwersytetu w okresie odrodzenia. Por. H. Barycz *Historia Uniwersytetu Krakowskiego w epoce humanizmu*. Kraków 1935;

lemów szkolnictwa miejskiego nie są w stanie odpowiedzieć nam na szereg pytań, które się wyłaniają, np.: jaki był wpływ szkoły na miasto i jak oddziaływała ona na dalsze życie wychowanków?

Omawiany okres jest ważnym etapem rozwoju literatury mieszczańskiej. Badania wykazały jej wielką rolę w kształtowaniu się ideologii mieszczańskiej tego czasu¹⁴⁵. Podkreślano także wielkie znaczenie literatury ekonomicznej i jej wpływ na kształtowanie się nowej umysłowości¹⁴⁶.

Nowym środkiem propagandy idei kulturalnych tego czasu była książka. Wraz z upowszechnieniem się druku zaczęła ona coraz bardziej wpływać na wzrost poziomu umysłowego społeczeństwa miejskiego¹⁴⁷. Wykazano także wielką rolę drukarstwa w upowszechnieniu idei odrodzenia¹⁴⁸.

Dla uchwycenia procesów kształtujących kulturę umysłową omawianego okresu służą także badania księgozbiorów i inwentarzy mieszczańskich¹⁴⁹. Rozwój życia umysłowego, wraz ze wzrostem zainteresowań naukowych wśród społeczeństwa miejskiego, przyczynił się do rozwoju wybitnych jednostek, na trwale zapisanych w historii nauki polskiej. Wkład mieszczan w dorobek naukowy renesansu był duży, co zostało potwierdzone w podejmowanych badaniach¹⁵⁰.

Badania nad sztuką mieszczańską w pierwszej połowie XVI w. roz-

A. Wyczański *Uniwersytet Jagielloński w czasie złotego wieku. Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364—1794*. T. I. Kraków 1964. Podróże naukowe mieszczan poznańskich omówił M. Sus *Studia uniwersyteckie poznaniaków w XV—XVIII wieku*. „Kronika Miasta Poznania” T.23:1950. Omawia on zarówno studia krajowe, jak i zagraniczne. Tymi ostatnimi zajmował się także H. Barycz *Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia 1440—1600*. Kraków 1938.

¹⁴⁵ K. Badecki *Z badań nad literaturą mieszczańsko-ludową XVI—XVII wieku*. Wrocław 1953; także E. Maleczyńska *Ze studiów nad ideologią drobnego mieszczaństwa w Polsce w XV i XVI wieku*. „Przegląd Historyczny” T.48: 1957, z. 3.

¹⁴⁶ Por.: A. Szelański *Pieniądz...*; E. Lipiński *Myśl ekonomiczna polskiego Odrodzenia*. W: *Odrodzenie w Polsce*. T. I. Warszawa 1955.

¹⁴⁷ K. Piekarski *Książka w Polsce w XV i XVI wieku*. W: *Kultura Staropolska*. Kraków 1932; M. Wojciechowska *Z dziejów książki w Poznaniu w XVI wieku*. Poznań 1927.

¹⁴⁸ A. Kawecka-Gryczowa *Rola drukarstwa polskiego w dobie Odrodzenia*. W: *Odrodzenie w Polsce*. T. 4. Warszawa 1956.

¹⁴⁹ Przedmiotem badań były księgozbiory i inwentarze krakowskie i lwowskie. J. Skoczek *Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce renesansu*. Lwów 1939; *Krakowskie inwentarze biblioteczne w epoce humanizmu renesansowego*. „Sprawozdania PAU”. T.50:1950. Zostały także opracowane inwentarze poznańskie: W. Meisel i M. Kramerowa *Księgozbiory mieszczan poznańskich w XVI wieku*. „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” T.6:1960, z. 1. K. Stefański omówił kilka inwentarzy mieszczan kaliskich (*Mieszczaństwo kaliskie...*) i stwierdził, że przeważała tu literatura reformacyjna.

¹⁵⁰ W zakresie rozwoju nauki polskiej w okresie odrodzenia można także wyróżnić etap pokrywający się z ramami chronologicznymi niniejszego przeglądu. Por. H. Barycz *Z problematyki polskiej nauki renesansowej*. „Studia i Materiały do Dziejów Nauki Polskiej”. T.2:1954, s. 21 i nast. Zawarta tam jest analiza cech tego okresu. Wkład mieszczaństwa w rozwój nauki omawiali autorzy prac o Uniwersytecie Jagiellońskim (patrz przypis 144) oraz K. Dobrowolski *Studia nad kulturą nauki w Polsce do schyłku XVI wieku*. „Nauka Polska” T.17:1933; Z. Modzelewski *Tło społeczne nauki polskiego Odrodzenia*. W: *Odrodzenie w Polsce*. T. II. Warszawa 1956; H. Barycz *Nauka polska w okresie Odrodzenia*. W: *Odrodzenie w Polsce*. T. II.

wijają się od dawna¹⁵¹. Próbowano nawet nazwać ten okres, wraz z drugą połową XV w., okresem realizmu mieszczańskiego¹⁵². Badania te prowadzone są przez historyków sztuki, których interesuje przede wszystkim technika wytwarzania i estetyka dzieła, mniejszą uwagę przywiązują do aspektów użytkowych lub okoliczności jego powstania. W rozwoju tych badań możemy wyróżnić dwa okresy, a cezurą jest tutaj druga wojna światowa. Badania rozwijające się po niej nabrały odmiennego od poprzednich charakteru ze względu chociażby na wielkie zniszczenia, jakie dosięgły zabytki w czasie wojny. Płon tych badań jest tak duży, że nie sposób ich wszystkich wymienić na tym miejscu, odsyłając zainteresowanych do istniejących omówień stanu badań nad historią sztuki. Należy tutaj tylko zaszykalizować syntezę zarówno z dziedziny malarstwa jak i innych sztuk plastycznych¹⁵³. W okresie jubileuszu odrodzenia ukazała się także próba syntetycznego ujęcia organizacji twórczości i odbioru w kulturze artystycznej polskiego odrodzenia¹⁵⁴.

Z rozwojem życia umysłowego oraz sztuki wiąże się zjawisko mecenatu kulturalnego mieszczaństwa. Jego przejawy, rodzaje i formy ujął zasadniczo St. Łempicki¹⁵⁵. Ostatnio omówiono nowe aspekty tego zagadnienia, jakie zarysowały się w badaniach¹⁵⁶. Badania skoncentrowano wokół mecenatu bogatego mieszczaństwa, głównie krakowskiego¹⁵⁷, a także lwowskiego¹⁵⁸ i poznańskiego¹⁵⁹. Są to jednak badania rozproszone w pracach o innych zagadnieniach. W dalszym ciągu brakuje nam syntetycznego ujęcia zagadnień mecenatu mieszczańskiego, co już na V Zjeździe Historyków Polskich postulował Kazimierz Hartleb¹⁶⁰.

¹⁵¹ Historyczny zarys badań do 1953 r. przedstawili H. i St. Kozakiewiczowie *Rozwój historyczny badań nad sztuką polskiego renesansu*. W: *Odrodzenie w Polsce*. T. V. Warszawa 1958.

¹⁵² Por. *Sprawozdanie z sesji w Nieborowie w 1950 roku*. „Prace Instytutu Architektury i Urbanistyki” R.1:1951, z. 4.

¹⁵³ St. Komornicki *Kultura artystyczna w Polsce w czasach Odrodzenia. Sztuki plastyczne*. W: *Kultura Staropolska*. Kraków 1932; F. Kopera *Dzieje malarstwa w Polsce*. Cz. 2 — *Malarstwo w Polsce od XVI do XVIII wieku*. Kraków 1926; M. Sokołowski *Studia do historii rzeźby w Polsce w XV i XVI wieku*. Sprawozdania Komisji do badań Historii Sztuki w Polsce. T.7: 1906; *Sztuka polska w czasach nowożytnych*. Cz. 1 — lata 1450—1650. Red. K. Piwocki, J. Staryński. Łódź—Warszawa 1953.

¹⁵⁴ Wł. Tomkiewicz *Organizacja twórczości i odbiorczości w kulturze artystycznej polskiego Odrodzenia*. W: *Odrodzenie w Polsce*. T. V.

¹⁵⁵ St. Łempicki *Mecenat kulturalny w Polsce*. Kraków 1928.

¹⁵⁶ Br. Nadolski *Mecenat literacki w dobie Odrodzenia*. W: *Odrodzenie w Polsce*. T. V; także *Problem kultury umysłowej Odrodzenia mieszczaństwa Prus Królewskich*. „Zapiski Historyczne” T.31:1966, z. 3.

¹⁵⁷ J. Ptaśnik *Bonerowie...; L. Lepsi Turzonowie...; K. Morawski Mieszczaństwo krakowskie...; tenże Z dziejów Odrodzenia w Polsce*. „Przegląd Polski” R.17:1882—1883. T. 3.

¹⁵⁸ Wł. Łoziński *Patrycjat i mieszczaństwo...*

¹⁵⁹ M. Mika *Burmistrzowie...; M. Wicherkiewiczowa Rynek poznański...*, Wszystkie prace omawiające zagadnienia mecenatu kulturalnego mieszczaństwa główną uwagę zwracają na aspekty udziału mieszczan w rozwoju artystycznym, co jest chyba najważniejszą stroną mecenatu mieszczańskiego.

¹⁶⁰ *Postulaty badań nad humanizmem i reformacją w Polsce z zakresu zagadnień kulturalnych*. Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. T. I — Referaty. Lwów 1930.

UWAGI KOŃCOWE

Jak łatwo spostrzec, zaprezentowana literatura nie obejmuje całości problematyki miejskiej pierwszej połowy XVI w. Z tego co zostało powiedziane zdaje się wyraźnie wynikać konieczność rozwijania naukowych badań poszczególnych dziedzin życia miejskiego. Jakkolwiek w ostatnich latach dokonał się na tym polu znaczny postęp, jest jeszcze wiele luk do wypełnienia. Nadal aktualny jest postulat wysunięty przez J. Topolskiego, aby znieść rozbieżności pomiędzy potrzebami badań problematyki miejskiej, a dążeniami do opracowania monografii miejskich, pisanych najczęściej na zamówienie społeczne. Rozbieżności te szczególnie widoczne są właśnie na przykładzie omawianego okresu. Przykładem realizacji tego postulatu są wydane ostatnio *Dzieje Gniezna*.

Przechodząc do poszczególnych dziedzin życia miejskiego należy wskazać luki i problemy, które wymagają opracowania.

W dziedzinie rzemiosła wymagają kontynuacji badania nad produkcją i jej organizacją. Na temat cechów wiemy dość dużo. Dalszych badań wymagają przeobrażenia jakie zaszły w organizacji cechowej, funkcjonowanie ustroju cechowego oraz znaczenie cechów w mieście. Więcej uwagi należy poświęcić rozwojowi szkolenia zawodowego oraz zbadać jaki wpływ wywarła na nie specjalizacja produkcji, jakie różnice zachodziły w kształceniu zawodowym na poszczególnych terenach i w poszczególnych rodzajach miast: dużych, średnich, małych.

Określenie roli, zwłaszcza tych ostatnich, zarówno w rzemiośle jak i wymianie staje się konieczne. Wobec słabszego, niż w miastach większych, zachowania się źródeł w tych ośrodkach wskazane byłoby badanie tych miast grupami regionalnymi.

Znajomość roli gospodarczej małych miast rozszerzyłaby znacznie naszą wiedzę o wymianie wewnętrznej. Temu celowi mają służyć badania rynków regionalnych. Tutaj także nasuwa się potrzeba obserwacji, czy operowały one większym asortymentem towarów, czy też, jak to się uwidacznia na przykładzie rynku warszawskiego, były nastawione na określony ich rodzaj. Dalszych badań wymagają również przedsiębiorstwa handlowe. Jeżeli chodzi o funkcjonowanie handlu więcej uwagi należy poświęcić jarmarkom, zwłaszcza od strony ich charakteru, zasięgu oraz wielkości operacji. Dotyczy to zwłaszcza jarmarków lubelskich, wokół których narosła legenda, ale jak dotychczas nikt nie pokusił się o gruntowne ich zbadanie. Niedostateczna jest także znajomość zagranicznej polityki handlowej państwa polskiego. Istniejące charakterystyki nie zawsze mogą zadowolić.

Jeżeli chodzi o demografię miejską, to rozwijająca się dyskusja nad przystosowaniem źródeł do analiz statystycznych wysunęła już pewne wnioski. Obecnie należałoby przejść do obliczeń szczegółowych. Uwzględnienia wymaga także struktura społeczna a zwłaszcza narodowościowa.

Dalszych badań wymaga problem początków reformacji. Jest to szczególnie zaniedbany zespół zagadnień miejskich. Należałoby dokładniej prześledzić rysujące się już dzisiaj odrębności terytorialne.

Zmiany obecnego stanu wymaga także nasza znajomość finansów i gospodarki miejskiej. Badania te powinny być kontynuowane.

W odniesieniu do ustroju, należałoby prześledzić zmiany jakie wniósł

wiek XVI oraz wskazać czynniki, które je spowodowały. Badań wymaga także problem ingerencji czynnika państwowego, względnie właściciela, w życie miast oraz jego wpływ na modyfikacje instytucji ustrojowych.

Próba nowego spojrzenia na kulturę odrodzenia została przedstawiona przez Wydział, ale zagadnienia te wymagają dalszych intensywnych badań. Należy kontynuować badania nad życiem codziennym, korzystając z przykładu Gdańska, opracowanego przez M. Bogucką. Nowych badań wymaga także szkolnictwo. Należy zbadać wpływ szkół na życie miast, mecenat kulturalny mieszczaństwa, zagadnienie początków odrodzenia w polskich miastach oraz jego wpływu na zmiany zachodzące w całokształcie życia miejskiego.

Reasumując należy stwierdzić, iż najlepiej przedstawia się nasza znajomość życia miast największych, głównie Krakowa. Wyjątkiem jest chyba Lublin.

O wiele słabiej przedstawia się nasza znajomość dziejów miast średnich i małych. Niemalże wpływ na ten stan rzeczy ma mniejsza ilość zachowanych źródeł dla tych ośrodków. Najlepiej zbadane są miasta pomorskie i wielkopolskie. Stosunkowo dobrze znamy miasta zachodniej Małopolski. Do najsłabiej opracowanych należą wschodnie regiony Polski, obecne województwa: białostockie, lubelskie oraz częściowo rzeszowskie.

ПОЛЬСКИЕ ГОРОДА В ЦАРСТВОВАНИЕ ПОСЛЕДНИХ ЯГЕЛЛОНОВ. ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ

Резюме

Темой настоящей статьи является обзор исследований, посвященных жизни польских городов в первой половине XVI века. Этот период характеризуется дальнейшим развитием ремесленной продукции по сравнению с предыдущим веком и изменениями в торговле, что было связано с общеевропейским изменением торговых путей. В этот период распространяется в городах культура Возрождения.

Наши сведения об отдельных областях городской жизни в изучаемый период не одинаковы. Довольно хорошо изучена история ремесла, в особенности в больших городах. В области истории торговли изучалась главным образом транзитная торговля. В последнее время изучаются местная и региональная торговля. Но очень мало известно о жизни городского населения в это время. Это состояние обусловлено рядом причин, главной из которых является спорность коэффициента оценки, применение которого вызывает значительные расхождения. Недостаточны наши знания о внутренней борьбе в городах, о воздействии реформации на горожан. В исследованиях территория тогдашнего польского государства подразделяется на три района по особенностям действия реформации в городах, при чем резко выделяется здесь Поморье.

Несмотря на довольно богатую литературу, необходимы новые ис-

следования политической роли городов в государстве. То же самое относится к истории городского устройства, исследованием которого (особенно I. половины XVI века) историческая наука почти не занималась. В дальнейшем исследовании нуждаются вопросы экономического и финансового положения городов.

Обширная литература посвящена особому разделу городской проблематики — истории градостроительства. Большое развитие истории градостроительства в последнюю четверть века было обусловлено необходимостью восстановления и расширения городов, разрушенных во время последней войны.

Обычно считается, что культура является наиболее известной стороной городской жизни. Но, к примеру развитие ренессансных течений в городах в первой половине XVI века является одним из наименее изученных сторон городской проблематики. Лучше изучены лишь контакты наших городов с главными центрами Возрождения и путешествия польских горожан. Хорошо изучено искусство.

В заключении надо отметить, что жизнь больших городов, за исключением, пожалуй, Люблина, довольно хорошо изучена. Но мы мало знаем о средних и малых городах. Это результат того, что в них источники сохранились лишь в небольшом количестве. Изменения существующего состояния исследований нужно ожидать от монографий, посвященных отдельным городам. До сих пор они не всегда были на должном научном уровне. Издание „Истории Гнезна” подтверждает правильность этих замечаний.

VILLES POLONAISES SOUS LE RÈGNE DES DERNIERS JAGELLONS. REVUE DES RECHERCHES

R é s u m é

Cette revue a pour objet la présentation de l'état des recherches sur les villes polonaises dans la première moitié du XVIe siècle. Cette période se caractérisait avant tout par la croissance de la production artisanale par rapport au siècle précédent, de même que par les transformations dans le commerce liées avec le changement des routes principales du commerce européen. C'était aussi l'époque de propagation de la culture de Renaissance dans les villes.

Notre connaissance des domaines particuliers de la vie urbaine dans la période en question est bien diverse. L'histoire de l'artisanat, surtout dans les villes les plus importantes, nous est bien connue. Du domaine du commerce on a examiné surtout celui de transit. Les recherches les plus récentes concernent le commerce local et régional. Quant à l'état de population, on ne possède pas d'informations trop détaillées, ce fait étant conditionné par quelques facteurs, dont le plus important est le caractère discutabile du coefficient d'évaluation, vu que son calcul donne des écarts assez considérables.

On n'a pas d'informations suffisantes sur les luttes internes dans les villes et les influences de la Réformation exercées sur la société urbaine. Suivant les recherches faites jusqu'à présent on peut remarquer la division de l'État Polonais de l'époque en trois zones d'influences de la Réformation sur les villes, la Poméranie y étant une région bien à part.

Malgré une littérature assez abondante, de nouvelles recherches doivent se rapporter aussi au problème du rôle politique des villes dans l'État. Cela concerne aussi l'histoire du régime des villes, ce domaine étant très mal élaboré, surtout relativement à la première moitié du XVIe siècle. En plus, l'état de finances et d'économie des villes exige la continuation des recherches.

Le secteur particulier des recherches sur les problèmes urbains, celui de l'histoire d'urbanisme, possède une littérature abondante. Son grand développement était motivé, dans les derniers 25 ans, par le besoin de reconstruction et d'agrandissement des villes ruinées pendant la dernière guerre.

La culture est le domaine de la vie urbaine dont la connaissance nous semble complète. Le développement des courants de la Renaissance dans les villes de la première moitié du XVIe s. est une des questions les moins connues dans l'ensemble de problèmes urbains. Nous avons des informations plus précises uniquement sur les relations de nos villes avec les principaux centres de culture de la Renaissance et sur la pérégrination des bourgeois polonais. En plus, l'art de l'époque est un domaine assez bien élaboré.

En conclusion il faut constater que la vie de grandes villes, exception faite peut-être de Lublin, est assez bien connue. Nos informations sur les villes moyennes et petites sont fragmentaires, cet état de choses étant le résultat du nombre insuffisant des sources historiques conservées. Une amélioration de l'état présent de recherches peut être attendue de la part des monographies scientifiques relatives aux villes, car celles qui étaient publiées jusqu'à présent ne correspondaient pas toujours à ces exigences. La publication de l'histoire de Gniezno („Historia Gniezna") en 1965 a confirmé la justesse de cette opinion.